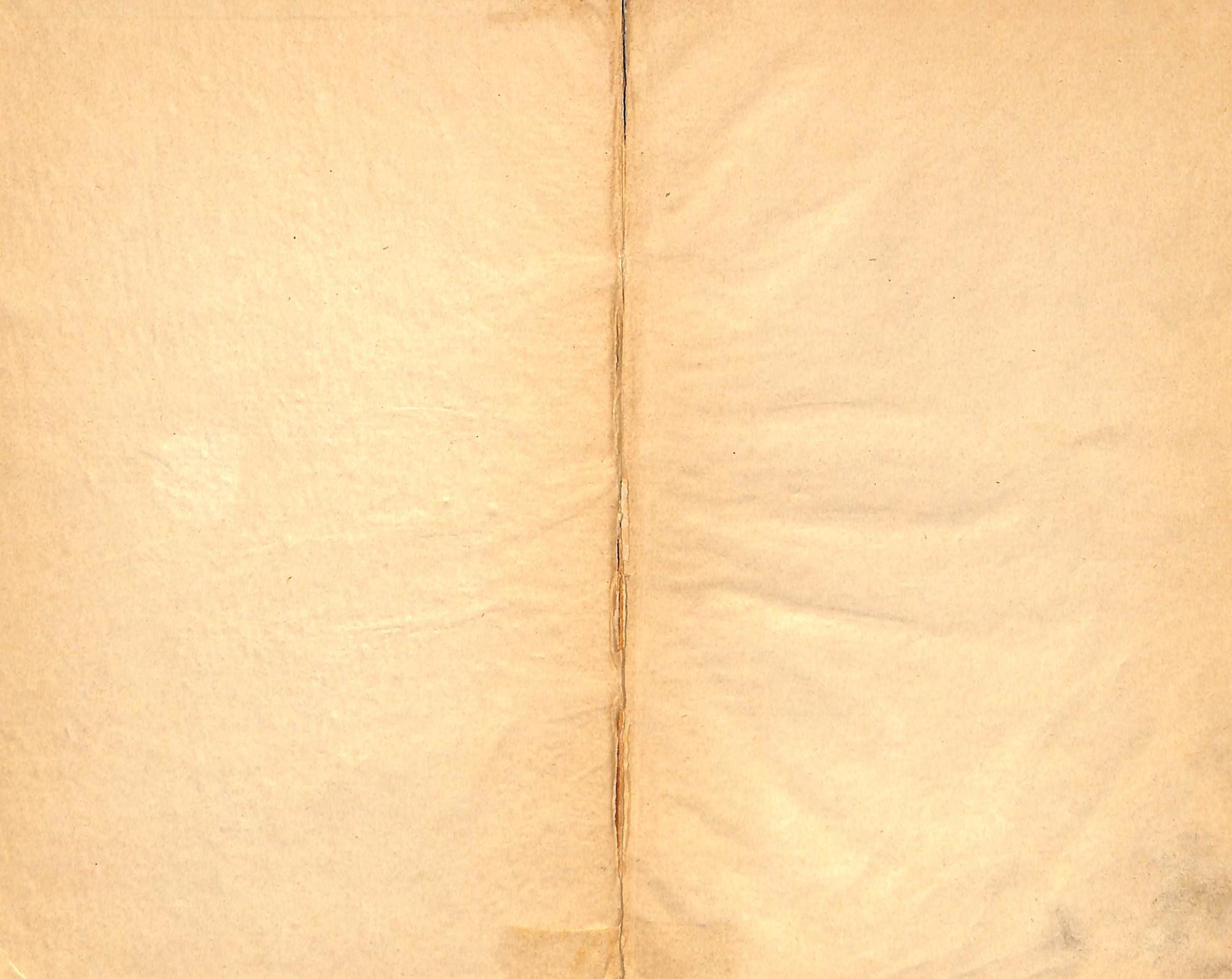

428

Իսթապուր

253

N 257

ԳԷՈՐԳ ԶՈՒԲԱՐ.

Հայաստանի Ժողովուրդի և զբնակչության համար
Հրատարակչի Գրքանոց:

1890.

Հ Ա Ս Օ

Պ Ա Տ Կ Ե Ր

ԱՐՏԵՏՊԱԾ «ՀԱՆԳԷՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻՑ

N 243

(Թ)

1127

1152

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ա

ԶՈՒԿԱՐԱՆ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆ Օ. Օ. ՀԵՐԱԵԿ.

1889.

Հ. Բ. ՄԱՐԿԻ Ն 20/4

ԳԷՈՐԳ ԶՈՒԲԱՐ.

891.99
9-81
68.

Հ Ա Ս Օ

Պ Ա Տ Կ Ե Ր

ԱՐՏԱՏՊԱՆ «ՀԱՆԳԷՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՅՑ

— (Ք) —

02-1102

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ա.

ԶՈՒԼԱՐԱՆ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆ Օ. Օ. ՀԵՐԱԷԿ.

1889.

2004

23944-4.2

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

Օ Ս Ս Ն

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 28 Октября 1889 г.

5044-50
253-2014
կՔ 252

Հ Ա Ս Օ

պատկեր

(Նուէր իմ վաղամե ընկեր Գեորգ Պապուշեանցի անմուսաց յիշատակին)

I.

Կար մի՞թէ մէկը ամբողջ Ղ. դիւղում, որ չճանայէր Հասոյին, այդ չարածճի Սամօնեց Հասոյին. երբէք: Ամբողջ դիւղը ճանաչում էր այդ «սատանի պոջ» Հասոյին, ճանաչում էր նրան մանկութիւնից. ամենին ծանօթ էր այդ բարձրահասակ, վայելչակազմ, առոյգ պատանին. իսկ նրա թուխ, արևառ, նուրբ և գեղեցիկ զծագրած երեսը, նրա խոշոր, սևորակ, լայն թերթերուկներով պատած աչքերը, նրա խիտ մազերը, նրա կէս հպարտ, կէս հեգնական ժպիտը, որ միշտ խաղում էր նրա նեղ շրթունքների ծալքերում, նրա գոռոզ, հրամայողական հայեացքը և վերջապէս նրա մաշուած, անզունացած արխալուզը և մորթեայ քօջօզը, որ նա կրում էր մի ճիշտ իշխանական հպարտութեամբ, — օ, դա մի այնպիսի սովորական, առօրեայ մանրամասնութիւններ էին, առանց որոնց Ղ.—եցին անկարող էր երևակայել իրեն Սամօնեց Հասոյին: Սյո, այդպէս էր Հասօն և ճիշտ այդպէս ճանաչում էին Հասոյին Ղ.—եցիք համարեա այն օրից, երբ նա փոքրիկ, փողոցում ընկած լակոտից դարձաւ արդէն հասունացած 17 տարեկան պատանի:

Եւ դեռ ոչինչ ոչ մի կենսական երեւոյթ, չէր վզդովել Հասօյի հոգու խաղաղ, պատանեկան անդորրութիւնը. ամեն ինչ այնտեղ դեռ լուռ էր և քնած: Հասօն դեռ շատ քիչ էր շփուել արտաքին կեանքի և նրա մութ, տգեղ

կողմերի հետ: Այն աշխարհը, ուր ապրում էր մինչև այժմ
 Հասուն, շատ նեղ և սահմանափակ էր, թէև գեղեցիկ և
 հրապուրիչ: Նա գիտէր միայն իւր գիւղը, իւր շրջակայ ա-
 պառաժոտ, ամպամած սարերը, ծերացած, խոժոռուած
 վեթիւարի ժայռերը, կարծես, անվերջ, անծայր, միշտ մութ,
 միշտ խորհրդաւոր լուռ անտառը, գիտէր կատաղի հոսան-
 քով սարերից ցայտող ջրվէժները, գիտէր պարզ աղբիւրի
 անվերջ, միատեսակ խուլ մրմունջը, կիզիչ արևի թմրեց-
 նող տաք ճառագայթները և հարաւի, այդ հրաշալի հա-
 րաւի գիշերային մութ-կապուտակ, կարծես, զմբուխտեայ
 երկինքը իւր անհամար վառվռուն աստղերով և իւր լուսնի
 մեղմ, փայփայող սպիտակ լուսով: Այդ ամենը գիտէր և
 ճանաչում էր Հասուն. համարեա նոյն իսկ օրօրոցից հա-
 րաւային կուսական շքեղ բնութեան պատկերը խոր տպա-
 ւորուել էր նրա սրտում: Այդ բնութեան ծոցում անց էր
 կացրել նա իւր ամբողջ կեանքը. այդ բնութիւնը և ինքը
 Հասուն, նրա ներքին «ես»ը այնպիսի սերտ կապերով էին կապ-
 ուած միմեանց հետ, որ, կարծես, լրացնում էին փոխա-
 դարձաբար միմեանց զոյութիւնը աշխարհային ներդաշնակ
 կազմակերպութեան մէջ: Եւ ի՞նչպէս կարող էր լինիլ այ-
 լապէս. Հասուն բնութեան, պարզ բնութեան հարազատ
 որդին էր. նա Ղ. գիւղի խաշնարածն էր: Ս.հա ամբողջ
 10 տարի է, ինչպէս նա հովվում է գիւղական խաշը: Նա
 հոգւով ու սրտով սիրում է իւր պարապմունքը. նա ճիշտ
 մայրական սիրով վերաբերվում է դէպի իւր փոքրիկ հօտը:
 Ս.մեն մէկին իւր ոչխարներից նա ճանաչում է, գիտէ նրանց
 մորթու և կազմուածքի այս կամ այն առանձնայատկու-
 թեան շնորհիւ. ամեն մէկը այդ ոչխարներից կրում է իւր
 առանձին, սեպհական անունը, որով կնքել էր նրան Հասուն
 նոյն իսկ փոքրիկ գառան լոյս-աշխարհ գալու առաջին
 օրից: Եւ ինչպէս քնքոյշ և սիրալիր էին այդ անունները, —
 «աւորակ», «սօսիկ», «աստղիկ», «Դօտօ» — այդ ամենը Հասոյի

ամենամօտ և հարազատ ընկերներն էին, նրա սիրելիները:
 Եւ որքան բաղդաւոր էր զգում իրեն Հասուն, որքան հպար-
 տանում էր նա նրանցով:

Ղեռ վաղ առաւօտեան, երբ ծագող արևը թափելով իւր
 վերջին ճիգը աշխատում էր պատռել հազար ու մի գոյնե-
 լով ներկուած, շառագունած արշալոյսը, Հասուն, առնելով
 իւր հետ լաւաշ ու պանիր, քշում էր իւր հօտը դէպի մեր-
 ձակայ, կանաչով լի սարերը. և որքան ուրախ, որքան զուարթ
 էր լինում նա այդ ընկերներին: Երկար ցուպը ձեռին նա ա-
 լազ արազ դնում էր առաջ, այծի ճարպիկու թեամբ ոստնում
 էր քարից քար, ձորից ձոր, և նրա անհոգ, ուրախ երգի
 բարձրաձայն ելևէջները խուլ երկարատե արձագանքներով
 կրկնվում էին սարերի հեռաւոր փելշերքներում:

Եւ ի՞նչ էր այդ երգը. ոչ լաց, ոչ գանգատ բաղդի անո-
 զորմ, ծանր հարուածներից, ոչ սփոփանք կեանքից մաշուած,
 թուլացած հոգու և ոչ խաբուսիկ յոյս ապագայի: Այլ
 այդպէս չէր Հասոյի երգը. նա ազատ էր ինչպէս քամին,
 որ անդադրում շուացնում էր սարերի անդունդներում և
 լանջերում, նա ազատ էր ինչպէս լեռնային արծիւր, որ
 սարի ապառաժոտ դագաթից ահա ձգել է իւր սրատես
 հայեացքը դէպի վայր և անվրդով, վեհանձնօրէն, իբրև
 հսկայական լեռների ազատ արքայ, նայում է այնտեղ ցա-
 ծում խճճուող մարդկութեան ջնջին, հազիւ հազ նկա-
 տելի միջատների վերայ:

Այո, այդպէս էր երգում և Հասուն. .

II.

Հասուն բնիկ Ղ — եցի չէր. շատ, շատ տարիներ սրանից ա-
 ռաջ մի մութ գիշեր նրա Ոսկեհատ մայրը, շունչը կտրած,
 ուժից ընկած, ոտաբոբիկ մտել էր Ղ. գիւղը. նրա գրկին
 էր և եօթնամեայ Հասուն: Իեղճ Ոսկեհատը ապաստա-

րան էր փնտռում. ամբողջ երկար օրեր և գիշերներ նա իբրև վայրենի զազան պտտել էր մոլթ անտառներում, ձուրերում, անդունդներում: Սարսափելի գիշերներ... Սյդ անցեալի յիշողութիւնները անհնջելի դրոշմուկեցին խեղճի ուղեղում. նա փախչում էր իւր փոքրիկ շասոյի հետ անսիրտ, անզութ թշնամուց. նա փախչում էր հալածանքից, մահից: Քանի՜ քանի անգամ նա մոլորուել էր անծանօթ, անվերջ, խիտ անտառներում, քանի քանի անգամ մոլթը, անձրևը, փայլակը վրայ են հասել այն խկ ըոպէին, երբ անպաշտպան Ոսկեհատը զանվում էր մոլթ, սևի տուող անտառներում: Ինչպէս կատաղաբար մոնչում է քամին: Սյդ ի՞նչ է. կարծես, երեսայի լաց լինի դա: Ո՛հ, ինչպէս սուր է այդ ձայնը: Ոսկեհատը շտապով կռանում է և նայում փոքրիկ շասոյի երեսին. ոչ, շասօն անշարժ է. նա հանգիստ քնած է մօր գրկում: Խեղճ, խեղճ՝ շասօ, նա ոչինչ ոչինչ չգիտէ. նա դեռ փոքրիկ է, շատ փոքրիկ... Իսկ անտառում կրկին լուեց քամու կատաղի, մերթ լացող, մլաւող, մերթ ոռնող շվշվոցը: Ոսկեհատը դողալով կանգ է առնում մի մեծ ծերացած ծառի տակ. այնտեղ վերևում խուլ սօսափունով շփվում են միմեանց ծառերի թերթիկները, կարծես, հառաչելով ճռճում են հսկայի լայնատարած ճիւղերը, որքան ցած են կռանում նոքա քամու զօրութեան տակ: Ահա նոքա իրենց թաց, սառն թերթիկներով խփում են Ոսկեհատի տաքացած, քրտնած երեսին. նա դուրս է գալիս ծառի տակից և գիշերային մթութեան մէջ շարունակում է իւր ուղին: Մոլթ է, սարսափելի մոլթ է ամպամած երկինքը. ոչ մի աստղ երկնակամարի անհուն տարածութեան վերայ: Ոսկեհատը անզազար խփում է ծառերի չորացած թփերին, սուր, անտաշ քարերը խոցում են, ծախտում են նրա բոբիկ ոտները: Ահա մի ինչ որ տաքութիւն զգաց նա իւր կրունկի մէջ. արի՛ւն է դա, վէ՛րք— Ոսկեհատը չի էլ նայում. նա շտապում է, շտապում

է որքան կարելի է շուտ հեռանալ այն տեղից, այն տեսարաններից: Նա փախչում է իւր ծննդավայրից:

Յանկարծ սև, միմեանց մօտ կուտակուած ամպերում ցուլաց փայլակը, լուեց ուժգին որոտումը և մի ակնթարթում անտառը լուսաւորուեց մի տարօրինակ վառ-կաթնագոյն լուսով. հեռում երևաց մի կոյտ սպիտակ սրբատաշ քարերի. դա հին, թողած և արդէն մոռացուած մահմեդական մզկիթի խարխուլ աւերակներն էին: — Ի՞նչ է այդ, մտածեց վախեցած Ոսկեհատը. նա լսել է պառաւներից, որ գիշերները անտառներում շրջում են յաւերժահարսներ, դեւեր, զմկրտուած երեխաների անմեղ հոգիներ, զրոհներ: Նա ամբողջ մարմնով դողում է. նա շուտ շուտ խաչակրնքում է երեսը և նրա չորացած, այրուող շթունքները մեքենայաբար արտասանում են աղօթքի հատուկտոր խօսքերը: Իսկ փոքրիկ շասօն զարթել է մօր գրկում և լալիս է. նա քաղցած է, այդ աղերսալի լացը մորմոքում է խեղճ մօր սիրտը. նա շտապով բաց է անում իւր կուրծքը և տալիս է ստինքը երեսային. վերջինը ազահուլթեամբ սկսում է ծծել. խկ ստինքը չորացել է. վախից սպառել է մօր կաթը և անտառի մթութեան մէջ կրկին լսել է լնում խեղճ, քաղցած երեսայի սրտամաշ լացը: Բայց ո՞ւր է շտապում ողորմելի Ոսկեհատը. այն ի՞նչ զարհուրելի տեսիլ է, որ անզազար մղում է նրան առաջ և միշտ առաջ: Ինչո՞ւ խեղճը ահ ու սարսափով յետ է դարձնում իւր արտասուքից թաց, արիւնախառն աչքերը. ո՞ւր է որոնում նրա անհանդիստ, շրջմոլիկ հայեացքը առաւօտեան թանձր մշուշի մէջ. ի՞նչ է մտաբերում խեղճը այն ըոպէին, երբ նրա անզունացած, դալկած երեսը սկսում է ծռմուռել ներդային ցնցումներից: Այո՛, նա չէ մոռացել այն զարհուրելի պատկերը, իբրև կենդանի տեսիլ իբրև ներկայի իրողական փաստ իւր ամեն մի մանրամասնութեամբ կանգնած է նրա առաջ անցեալը, այդ մօտ, տխուր անցեալը: Երեք օր սրանից

առաջ Ոսկեհատը երջանիկ էր. նա ունէր տուն, տեղ, զաւակներ, դեռ կենդանի էր նրա Մրտօն, նրա աչքի լոյս, սիրելի Մրտօն. իսկ այժմս... այո՛, նա լաւ յիշում է այդ երեկոն, այդ սարսափելի երեկոն: Դեռ նոր էին վերադարձել արտերից գիւղացիք, երբ քրդերի մի ասպատակ խումբ մտաւ գիւղը. աւազակները սկսեցին խտրոյն և եթ ամէն ինչ սրի քաշել: Օգը լցուեցաւ լաց-աղաղակով, անէծքով, աղաչանքներով. մի բոպէից հրդեհը սկսեց լափել թալանած, կողոպտած գիւղը: Աղիողորմ տեսարան: Ձիաների խրխրնջոցը, ոչխարների մայրըր, կովերի բառաչումը խառնուելով երեխաների ճիճվոցի և կանանց բարձրաձայն լաց ու կոծի հետ կազմում էր մի անորոշ, սրտամաշ քաօս, ուր թագաւորում էր աւազակ քրդի յաղթողական—«Ալլահ»ը: Գիւղը պաշարուած ու թալանուած էր. դէս ու դէն ընկած էին թշուառ հայերի ջախջախուած, այնլանդակուած դիակները. մէկ քանիսը գիւղացիներից դեռ պաշտպանվում էին յարձակողներին դէմ և թանգ գնով էին ծախում իրենց կեանքը բարբարոսին:

Գիւղի հրապարակում պատրաստ էր կարաւանը, որ բաղկացած էր աւարի առնուած աղջիկներից, երիտասարդներից և տնային կահ կարասիքից, և դեռ գիւղի ծայրում Փրկչի քարաշէն մատրան մօտ մի խումբ գիւղացիներ կռվում էին քրդերի հետ: Այնտեղ էր և Մրտօն. նա առիւծական քաջութեամբ հրացանը ձեռին դարձաւ վերջին անգամ իւր ընկերներին, և զէնքերի շառաչունի միջից որոտաց նրա ահռելի, յաղթալից աղաղակը.

— Մեռնե՛ք, ախպերք, մեր Քրիստոսի սուրբ հաւատի համար... Ղուրբան նրա արդար անուան, — և նա յարձակուեցաւ Միրզա-բէյի վերայ, որ խմբի առաջնորդն էր. այդ բոպէին հեռուից նրա աչքին ընկաւ Ոսկեհատը:

— Փախիր, Ոսկեհատ-ջան, Հասոյիս, Հասոյիս պահիր... փախիր անտառը...

Այդ եղաւ նրա վերջին պատուէրը: Ոսկեհատը փախաւ: Ահա երեք օր է, ինչպէս նա թափառում է անտառներում. նա հեռու, հեռու թողեց իւր մայրենի շէնը, թողեց նրա ծխացող աւերակները, պղծուած մատուռները, այրուած, քանդուած խրճիթները:

Մինչև այժմս, երևի, ընկած են սպանուածների դիակները և փթում են բաց օդի տակ. գիւղական շները հաւաքուել են և լիզում են նրանց երեսը, մարմինը, վէրքերը. ագռաւները դուժաբեր կրկուում են վերևում և ճախրելով նստում են մեռածների երեսների վերայ և կծում են նրանց լայն բացած, անշարժ ապակեայ աչքերը:

— Ո՛ւր է Մրտօն, — անցնում է Ոսկեհատի լարուած, բորբոքուած ուղեղով, — ի՛նչ պատահեց նրան, յաղթեց թէ... թէ նա էլ մեռած ընկած է այնտեղ, մատրան մօտ, և աղուաները, շները լիզում են: Մրտօ՛, Մրտօ՛...

Եւ Ոսկեհատը սարսափելով նայում է յետ:

Կամայ կամայ նօսրանում է առաւօտեան մշուշը և տեղի է տալիս արեգակի առաջին լուսաւոր ճառագայթներին: Անտառը զարթնում է, առաւօտեան դով զեփիււոր անցնում է տերևների միջով և նրա սօսափիւնը խառնուելով զարթնած թռչունների ուրախ, զուարթ ճիվլոցի հետ, լցնում է պարզ հազար ու մի բուրբումներով լի օդը հազիւ հազ ըմբռնելի, բաց գեղեցիկ, քաղցրահնչուն մեղեդիով: Բնութիւնը ուրախ է. նա տօնում է իւր առաւօտը. նա չգիտէ և չէ էլ կամենում իմանալ Ոսկեհատի ցաւերը և տառապանքները:

Մի քանի բոպէից արեգակի կարմիր շրջանակը սկսում է լողալ պարզ կապոյտ երկնականարում, և հեռու, հեռու լուսաւորում է մի շարք տնակներ, խրճիթներ. դա գիւղ է:

Ուժասպառ Ոսկեհատը անզօր ընկնում է մի հին, փթած, արդէն բորբոսնած թփի տակ, իսկ փոքրիկ նասօն հանդիստ քնած է նրա գրկում. անհող, անմեղ մանկական ժպիտը խաղում է նրա շրթունքներին: Ոսկեհատը սկսում է նիրհել. թու-

լուծիւնը, տանջանքը, յոգնածութիւնը կամաց կամաց յաղ-
թում են նրա ամուր կազմուածքին. նա էլ չէ կամենում
շարունակել իւր ուղին. նա աւելի և աւելի կռացնում է իւր
գլուխը և ընկնում մի կիսաքուն թմրութեան մէջ: Խեղճ
Ոսկեհատ...

Իսկ այնտեղ, հեռու, հեռու դեռ այրվում է Լ—չէնը.
կրակուած տնակների փլատակների տակից դեռ երևում է
բոցը և հրային երկար, սրածայր լիզուները դեռ լիզում են
կիսաքանդ շէնքերի ողորմելի մնացորդները: Լ—չէնը դառ-
նում է մոխիր, և թանձր, սև ծուխը մեծ քուլաներով բարձ-
րանում է երկինք, տանելով իւր հետ մեռնողների լացը,
անէծքը, հառաչանքը, աղօթքը և յաղթողների հրհոսքը,
ուրախութիւնը, հայհոյանքը և խռպոտ, բերկրալից աղա-
ղակները:

III.

Ղ. գիւղի ռեսը ունէր միայն մէկ աղջիկ: Աստուած
իբրև ծերութեան մխիթարութիւն, իբրև պահպան հրեշ-
տակ էր պարզել այդ աղջկան ռեսին և նրա փնօջը: Նրան
կանչում էին Նուռիկ: Եւ ինչպէս անխելք սիրում էին Նու-
ռիկին ծերունի ռեսը և նրա պառաւ կինը: Օրօրոցից մինչև
օրս նոքա ամփոփել էին Նուռիկի մէջ իրենց յոյսը, սէրը,
ապաւէնը և անցած, գնացած երջանիկ օրերի ամենա-
քաղցր յիշողութիւնները: Նուռիկը նրանց համար նոյն
խկ իրենց սեպհական կեանքի ու գոյութեան և նպատակն
էր և շարժառէթը, ապրել առանց իրենց «մինուճար» Նու-
ռիկին նշանակում էր շապրել, մեռնել: Եւ Նուռիկը դարձաւ
այդպիսով իւր ծնողների դիցուհին, աստուածուհին, որի
առաջ նրանք երկրպագում էին և աղօթում. նոքա մի զար-
մանալի ճշտութեամբ գուշակում էին երեխայի աչքերից
ու նայուածքից նրա ամեն մի ցանկութիւնը և խսկոյն
կատարում էին, կատարում էին իբրև մի սրբազան պար-

տականութիւն, իբրև օրէնք: Ն. Ժուար է ասել, ո՞վ էր աւելի
սիրում Նուռիկին. ծերունի ռեսը, թէ նրա պառաւ Սննան:
Նոքա, կարծես, մրցում էին իրար հետ այդ անհուն, աս-
կան, կոյր սիրոյ արտաքին արտայայտութիւնների մէջ. նոքա
կտրում էին իրենց բերնից, որ կշտացնեն իրենց Նուռիկին:

Երբ երեկոյեան դէմ ռեսը դառնում էր տուն, նա խսկոյն
մտնում էր փոքրիկ, դեռ երեխայ Նուռիկի սենեակը և վերց-
նելով նրան օրօրոցից սկսում էր ձգձգել իւր կոշտ, արևառ,
մազոտ ձեռների վերայ:

— Նանի, նանի, իմ Նուռիկ, նանի, նանի, իմ աստղիկ,
մրթմրթում էր ռեսը և նրա կրեսին սկսում էր խաղալ
երջանկութեան բերկրալից ժպիտը:

— Կամաց, կամաց, երեխի կուռը կըհանես, — նկատում
էր այդպիսի լոպէներին մի անբաւական ձայնով Սննան:

— Էհ, ի՞նչ ես դարտակ դարտակ դուրս տալիս. էդ քան
խօ գիտեմ, — նկատում էր ռեսը և շարունակում էր ձգձգել
երեխային:

— Նանի, նանի, իմ հոգեակի, — լսվում էր սենեկում նրա
ամուր ձայնը:

Իսկ Նուռիկը յանկարծ սկսում էր լալ:

— Անբմիդ մեռնեմ, Նուռիկ-ջան, չարրդ տանեմ, զա-
ւակ-ջան, — բացականչում էր Սննան:

— Խօ ասի, խօ ասի ասի... էդ ա է, — և առնելով երե-
խային ռեսի ձեռքից հեռանում էր իւր սենեակը:

Ռեսը ամօթահարուած, լուռ ու մռնչ քաշվում էր ան-
կիւնը: Նա զգում էր իւր մեղքը Նուռիկի առաջ. նա զգում
էր, որ ճշմարիտ մի քիչ պինդ էր սեղմել երեխայի կուռը,
բայց չէր ուզում խոստովանուել դրանում իւր կնոջ, Ան-
նայի, առաջ:

— Էհ, ինչ ասեմ քեզ, ու միշտ կոտրած գտալի պէս մէջ
ես ընկնում, — նկատում էր նա ատամների միջեց:

— Երեխան քաղցած է ու դրա համար էլ լալիս է, դու

լաւ է, որ կիրակրէիր նրան: Իմ մեղքը ի՞նչ է:— շարունակում էր նա մի քանի րոպէից:

— Ահա, եւ չեմ նայում երեխիս: Եւ, տէր Աստուած, մի սրան մտիկ արէք: Կողի ունեմ, խղճմտանք ունեմ, որ էդպէս տուտուց-տուտուց դուրս ես տալիս:— զայրանում էր Աննան:

Իսկ ուէսը հեռուից իւր լայն բրդոտ յօնքերի տակից նայում էր, ինչպէս Նուռիկը իւր փոքրիկ հաստիկ ձեռնարով փաթաթվում էր Աննայի վզին և դնելով իւր գլուխը նրա կրծքին, սկսում էր հանգիստ նիրհել: Ուէսը ակամայ հեռացնում էր իւր հայիացքը այդ տեսարանից, նա սկսում էր նախանձել Աննային: Եւ իրաւ, այդ իրենց զաւակի սիրահար ծնողները ընդունակ էին նախանձել անգամ միմեանց, եթէ այդ սիրոյ առարկան, Նուռիկը, պատահմամբ սիրէր նրանցից մէկին աւելի կամ պակաս, քան թէ միւսին: Ամեն մէկը նրանցից աշխատում էր բռնել երեխայի սրտում առաջին տեղը, թէ ոչ—նոքա կըհամարէին իրենց զրկուած, մերժուած:

Այդպէս մեծացաւ Նուռիկը. նա արդէն 17 տարեկան էր:

Եւ, ճշմարիտ, անկարելի էր չսիրել այդ չքնաղ, գեղեցիկ Նուռիկին: Բնութիւնը, կարծես, թափել էր իւր ամեն ճիգը, իւր ամեն զիտութիւնն և կարողութիւնը այդ արարածի ստեղծագործութեան ժամանակ և ընծայել էր աշխարհին գեղեցիկութեան մի կատարելատիպար: Առասպելական դիցուհիներից ամեն մէկը, կարծես, աշխատել էր պարզելել Նուռիկին այն, ինչ որ հպատակ էր նրա գերբնական ուժին և զօրութեան: Գեղեցիկ էր Նուռիկը, սաստիկ գեղեցիկ, երկարահասակ, սև, մութ-սև, խիտ և միշտ արծակուած մազերով, որոնք իբրև փրփրաւոր ալիքներ պատում էին նրա փղոսկրեայ, ուղիղ գծագրած վեղը և նրա սպիտակ, մի քիչ դուրս ջցուած, գլորակ ձախատր, երկու մեծ սևորակ, միշտ վառվռուն աչքերով, որոնք խոստանում

էին այնքան սէր, այնքան կիրք և երջանկութիւն, բարակ, ճկուն իրանով և երկու փոքրիկ, սրած ոտներով,— Նուռիկը յիշեցնում էր Նիրակի գեղեցիկ հիներին և թողնում էր տեսնողը վերայ մի այնպիսի խոր, անդիմադրելի սպաւորութիւն, որ տեսնողը գմայլած կանգ էր առնում և երկար-երկար նայում էր հեռացող Նուռիկի ետևից, վախենալով շարժուել և զարթել այն դիւթիչ երազից, որ ահա երևան է գալիս նրա աչքերին:

Իսկ նրա ձայնը. այդ ձայնը մի անգամ լսողը երբէք չէր կարողանում մոռանալ նրան: Երբ որ երկեցեան դէմ Ղ. գիւղի աղջիկները հաւաքվում էին մի տեղ, տան կտրի վերայ և սկսում էին իրենց կէս թըքական, կէս հայ պապերից աւանդուած երգերը, կրգիր, որոնք ձգում էին լսողին մի ակուր, անբացատրելի մելամաղձոտ տրամադրութեան մէջ, որոնք չէին քարոզում, ոչ եռանդ, ոչ յոյս և որոնք սովորեցնում էին հնազանդել և համբերել միայն, համբերել անվերջ, մինչև հոգու վերջին շունչը,— օ, այդպիսի րոպէներին Նուռիկը հրաշալի էր: Նրա մեղմ, փայփայող շոյող ձայնը զանազանվում էր ուրիշների ձայներից, փակում էր նրանց և լողալով այնտեղ, եթերքի բարձրութեան մէջ իւր յստակ ելևէջներով, կորչում էր վերջապէս պարզ թափանցիկ օդի անհուն տարածութեան մէջ:

Բայց ի՞նչ էր երգում նա, ում համար էր այդպէս անկանոն բարակում նրա սիրտը:

Նա երգում էր, թէ ինչպէս առաւօտեան վարդը կամաց կամաց բարձրացնում է իւր գլխիկը և նկատելով ծագող արևը, շտապում է պահել նրանից իւր վերայ ընկած սառն, փայլող ցօղի կաթիլը: Նա երգում էր, թէ ինչպէս արևը չորացնում է այդ ցօղը և վարդը անզօր փակում է իւր թերթիկները և տխրազին, խղճօրէն կուացնում է գլխիկը ցած, սև հողին: Նա երգում էր, թէ ինչպէս կարկաջուն առուակի ափին բուսնում է կանաչ եղէգը և իւր սրածայր թեր-

Թիկներով շոյում է ջրի խաղաղ մակերևոյթը, ինչպէս խօսում է առուակը հղէգնի հետ, ինչպէս փոքրիկ Թռչնակը զգուշութեամբ մօտենում է անիւն և ցայտելով քարից քար խրում է կտուցը առուակի զովարար ջրի մէջ: Նա երգում էր, ինչպէս ծիծառը անդադրում ճակիրում է օդում և շինում է իւր բունը և մթին յոգնած փակում է իւր փոքրիկ աչքերը և պահում է գլխիկը Թեւի տակ, ինչպէս նոր ծագող արևի ճառագայթները ընկնում են սարերի գագաթի շուրջը, իբրև մի լուսափայլ պսակ և ինչպէս գոյնզգոյն կրանգներով ներկվում է անտառը, ժայռերը, վեթխարի սարերը և ինչպէս կամաց կամաց մի քանիսը այդ ճառագայթներից հասնում են ջրի մակերևոյթին և ցոլացնում են նրան ծիածանագոյն փայլերով:

Այդպէս էր երգում Նուռիկը: Նրա անմեղ կուսական ձայնը փառաբանում էր միայն Աստուծուն և Նրա գեղեցիկ աշխարհը:

IV.

Երեկոն հասնում էր:
 Հօրիգոնը սկսել էր մթնել: մութ ստուերները շուտ շուտ կուտակուելով միմեանց մօտ փաթաթում էին մի Թանձր քողով Ն գիւղը: Յերեկուայ լոյսը կամաց կամաց տեղի էր տալիս երեկոյեան նօսը մթութեան: Արևի ճառագայթներից տաքացած օդը սկսում էր ցրտել, փիւրուզեայ երկնակամարում տեղ տեղ վառվում էին պլպլող աստղերը: Իսկ հեռուում կրկում էր ծագող կիսալուսնի ցոլացող կղջիւրը շրջապատած արծաթափայլ փետրաւոր ամպերով:
 Գիւղը լուռ էր: Անթրիքի ժամանակ էր:
 Գիւղի ամենամօտ սարի ստորոտից իջնում էր Հասօն: Նա դանդաղ քշում էր իւր առաջից փոքրիկ հօտը: Նա անհոգ ձգել էր ուսերին արխալուղը, կպցրել էր գլխին իւր անբաժան քրդի քօլօյը և երգելով մտնում էր գիւղը: Թա-

մանակ առ ժամանակ նա ընդհատում էր իւր երգը, դառնում էր ոչխարներից մէկին և կարդալով նրա գլխին մի քարոզ, քշում էր նրան մի քիչ առաջ և կրկին շարունակում իւր գնացքը: Նա ստէպ ստէպ նայում էր ծագող լուսնին, պսպղուն աստղերին, նայում էր երկար ու բարակ կարծես, անխատում լինէր ըմբռնել աշխարհի կազմակերպութեան գաղտնիքը և կրկին երգում: Նրա ձայնը ազդու, ուժգին, ելեէջներով կրկնվում էր սարի փեշերքներում և Թուլածալով վերջ ի վերջոյ լուծւում էր այնտեղ, սարի գագաթի մօտ:

Հասօն մօտեցաւ գիւղի աղբիւրին: Ոչխարները ուրախ ուրախ մայելով մտան ջուրը: Հասօն կուացաւ և առնելով անիւրի մէջ ջուր՝ սկսեց խմել: Երբ նա բարձրացրեց գլուխը աղբիւրի միւս անիւն տեսաւ մի սպիտակ ստուեր: Նա ուղղեց իւր սուր, արծուի հայեացքը այդ կողմը և ժպտաց, նա ճանաչեց Նուռիկին:

Ռէսի աղջիկը, սափորը ուսին, ամօթխած կանգնած էր անի մօտ և սպասում էր իւր հերթին: նա եկել էր ընթրիքի համար. ջուր առնելու:

Ոչխարներից մէկը մօտեցաւ Նուռիկին և մեղմ մայեց: Նուռիկը սկսեց շոյել նրա թաւշեայ բուրդը:

- Բարի երեկոյ, աղջիկ, — նկատեց Հասօն:
- Ասծու բարին քեզ, — շնջեց Նուռիկը:
- Ի՞նչ է, ջուր ես առնում, — դարձաւ նա կրկին Նուռիկին:
- Հա՛, իրիկնահացի համար է, — և Նուռիկը կարմրեց: Հասօն չէր հիտացնում նրանից իւր սուր դիտող հայեացքը:
- Բեր ինձ, ես կըտամ, — առաջարկեց իւր ծառայութիւնը Հասօն:
- Զէ՛, ինչո՞ւ ես էլ կ'առնեմ:
- Բեր, ասում եմ:
- Զէ՛:

— Պահ: Էդ որ օրից նազուտ ես դարձել— ծիծաղեց Հասօն:
Նուռիկը ոչինչ չպատասխանեց:

— Հը նազուտ Նուռիկ, — կրկնեց իւր հարցը Հասօն:

— Հասօ, ինչո՞ւ ես այդպէս խօսում:

— Բաս... ինչպէ՞ս ասի խօսեմ. քաղքու՞մը, աղջի, չեմ սովորել, որ տէրտէրի նման գրոց խօսքեր ասեմ, խօսք եմ ասում, ոնց գիտեմ: Բաս թէ չուզես ինձ նման խեղճ հովուի հետ խօսել, էդ էլ քո բանն է... ինքդ խօսէսի աղջիկ ես, — կ՞ծու, հեղձօրէն նկատեց Հասօն և նրա նեղ շրթունքները աւելի ևս սեղմուեցան:

Այդ խօսքերը դիպան Նուռիկի ինքնասիրութեան ամենանուրբ լարերին:

— Դուրս ես տալիս էլի, — շնջեց նա և բարկացած վայր դրեց ջրի սափորը:

— Ձէ, Նուռիկ, չէ. դու զորթ ասա, Աստուծու անունով, ինչո՞ւ ես փախում ինձնից: Էն օրն էլ... միտդ է, երբ ես մօտեցայ մեր աղջկերանցը, դու շուռ եկար ու փախար: — Նուռիկը կրկին լուռ էր:

— Ախր ես ի՞նչ եմ արել քեզ. ի՞նչ վատութիւն եմ արել: Այդ հարցը այնքան պարզ էր արտասանուած, այնքան ազդրասաղին, որ սուր ցաւով թափանցեց Նուռիկի սիրտը:

— Ախր ես... ես... ի՞նչ եմ արել քեզ, ի՞նչ վատութիւն եմ արել, — կրկնուեց Նուռիկի ականջում:

Հասօն լուռ, գլխակոր սպասում էր նրա պատասխանին:

— Դու, Հասօ, դու ինձ ոչինչ, ոչինչ չես արել, — նկատեց վերջապէս մի թոյլ, ճնշուած ձայնով Նուռիկը և խկոյն լռեց:

Ոչխարները հեռանում էին աղբիւրից:

— Հապա, հապա ինչո՞ւ չես նայում ինձ, — մի լուպէից հարցրեց Հասօն:

— Ես. ո՞չ ոչ, — մթմթաթաթ Նուռիկը և կարմրեց:

— Հապա՞ ինչո՞ւ միշտ խօսում ես Սագոյի հետ:

— Սագոյի:

— Հա, հէնց էդ սարսաղ Սագոյի հետ:

Նուռիկը կռացաւ և լցրեց իւր սափորը:

— Ինչո՞ւր ես մոգոնում, Հասօ, ե՞րբ եմ խօսել նրա հետ:

— Բաս սո՞ւտ եմ ասում: Լսի՛ր, Նուռիկ, ասի դու չեմ տեսնում, վոնց եմ տանջվում ես, ասի դու, Նուռիկ, իմ սրտի ընտրածն ես, իմ ուզածն ես: Ես սիրում եմ քեզ, Նուռիկ, այն օրից, երբ մեր մատրան ու Խաչքարի ուխտն էր. երբ ես առաջին անգամ տեսայ քեզ մօրդ հետ, իմ սիրտը ուզեց քեզ, ես ընտրեցի քեզ, Նուռիկ, և խեղճ Հասօն այն օրից մինչև օրս չունի հանգիստ: Արիւն ու լեղի է գնում սրտովս, Նուռիկ-Չան, էլ քուն չունեմ գիշերները. ցնորուածի նման թափառում եմ սարերում, ձորերում և վնտռում եմ քեզ: Պատահում է, որ լսում եմ քո անոյշ ձայնը, դու կանչում ես ինձ, ես վազում եմ դէպի քեզ և մնում եմ կրկին մենակ սարերում, ոչ ոք չի լինում:

Հասօն լռեց, լուռ էր և Նուռիկը. միայն նրա կուրծքն էր, որ անկանոն և արագ արագ բարձրանում էր նրա հագուստի ծալքերի տակ: Մի լուպէից Հասօն գլխակոր մօտեցաւ նրան:

Վերջինը շուարած էր: Հասօյի կրքոտ ձայնը խոր տպաւորուել էր նրա սրտում, նրա անմեղ, անխորձ, կուսական սրտում և այդ սիրտը համակրում էր Հասօյին: Այդ սիրտը ևս նոյն ուխտի օրը առաջին անգամ ուժեղին բաբախեց, երբ Նուռիկը տեսաւ գեղեցիկ հովուի սևօրակ աչքերը. այդ սիրտը արդէն կորցրել էր իւր սովորական անգորրութիւնը, զրկուել էր իւր անվրդով, պատանեկան քնից:

— Լսի՛ր, Նուռիկ-Չան, լսի՛ր, հոգիս, — շարունակեց Հասօն, — ես ինքս էլ ուէսի որդի եմ իմ հայրենիքս այստեղ չէ. նա հեռու է, շատ հեռու: Իմ հօրս սպանեցին քրդերը... ծօ ես կ'առնեմ մի օր վրէժս, — և Հասօյի ձայնը անզօր կտրուեց: Աղբիւրի մօտ սօսենու սօսափունն էր միայն, որ խանգար

(5044-50) 253-20/4

րում էր գիշերուայ լուռթիւնը: Լուռուից լսվում էր շների կրկարատու հաչոցը:

— Ես հարուստ էի, Նուռիկ, ինձ թալանեցին և աղքատեցրին, — շարունակեց Լասօն, — ես ունէի մի քոյր. ես կրէէք, կրէէք չեմ տեսել նրան: Մայրս միշտ պատմում է նրա մասին. ասում է, թէ դու շատ ես նմանում նրան:

— Բայց ուր է նա, — շնջեց Նուռիկը հետաքրքրուած:

— Ուր է նա, չգիտեմ. նրան գողացել են, քշել են քրդերը թէ թրքերը, չեմ յիշում — և Լասօյի ձայնը կրկին կտրուեց: Արասսուքի նման մի բան ցոլաց կրիտասարգի աչքերում: Նուռիկը տխուր նայում էր գետնին:

— Իեռ չտեսած նրան, ես սիրեցի նրան, սիրեցի և քեզ, Նուռիկ: Իսկ դու, դու փախչում ես ինձնից... ինչո՞ւ: — Կրկին այդ «ինչո՞ւն» խոցեց Նուռիկը սիրտը:

Նա անշարժ կանգնած էր. նա դեռ գտնվում էր Լասօյի տխուր պատմութեան ներգործութեան տակ: Լասօն հանեց իւր մաշուած, մորթեայ քօլօզը, սրբեց ճակատի քրտինքը և, մօտենալով Նուռիկին, բռնեց նրա ձեռից. այդ ձեռք տաք էր և դողում էր:

— Թող, թող ինձ, Լասօ, ուշ է. մերոնք սպասում են ինձ, կ'իմանան, որ ես մէկի հետ խօսել եմ, և իմ անունը, իմ նամուսը կրկնորուի: Ամօթ է, Լասօ, թող: — Նա փորձեց ազատուել Լասօյի ձեռքից. սափորը գրորուեց արօտի վերայ և դարձակուեց: Լասօն նորից ջուր առաւ և տուեց Նուռիկին:

— Ասա, Նուռիկ, ասա. Աստուած վայ է մեզ:

— Ի՞նչ ասեմ քեզ, Լասօ: Ես, ես... — և նրա ձայնը ներքին յուզմունքից յանկարծ կտրուեց և նա դանդաղ քայլերով հեռացաւ աղբիւրից:

Այդ բոպէին լուսնեակի ճառագայթները ընկան նրա վերայ. իբրև յաւէրժահարս, իբրև դիւթական մի տեսիլ անցաւ Նուռիկը Լասօյի առաջով: Մի քանի բոպէից նա կանգնեց

և դարձրեց իւր կրկնը աղբիւրին այնտեղ սօսիների ստուերի տակ, իբրև արձան, անշարժ կանգնած էր Լասօն:

— Լասօ, հոգիս, ես սիրում եմ քեզ. սիրում եմ վաղուց, — համարեա շնջեց Նուռիկը և իսկոյն անհետացաւ մօտակայ բլրի ետևը: Լասօն, կարծես, զարթեց խոր քնից: Այդ շոյրը թուեց նրան երաժշտական մեղեդի, կրգի զմայլելցուցիչ դայլալեհներ: Այո, նա չէ սխալվում, նա պարզ լսեց այդ ձայնը. այդ արտասանողը Նուռիկն էր: Նա վազեց նրա ետևից: Իսկ Նուռիկը արդէն անհետացել էր: Ուրախ, կրճանիկ վերադարձաւ իւր խրճիթը այդ գիշեր Լասօն: Նա սիրում էր և բաղդաւոր էր իւր առաջին սիրով:

V.

Գասպարեց Սազօն, որին Լասօն սարսաղ էր կոչում, պատկանում էր գիւղացիների այն շարքին, որոնց մէջ ծրէ ցօր նուազում է և անհետանում, դժբաղդաբար, պարզ գիւղական տիպարը: Այդպիսիներին էլ չէ հրապուրում, չէ քարշում ոչ հողը, ոչ վայուցանքը, ոչ խոփը, ոչ գերանդին: Նոքա միշտ խորշում են դժուար Ֆիզիքական աշխատանքից. նոքա փշանալով այս կամ այն պատճառով, փշանալով բարոյապէս, հեռանում են բնութիւնից և նրա առատ պարզենից: Այդ բնութիւնը սկսում է սարսափելի խորթ թուիլ նոցա աչքին: Եատ սակաւ է պատահում, որ այդպիսի այլափոխութեան պատճառն ու շարժառիթը լինէին ազնիւ և համակրելի. մեծամասնութիւնը թողնում է գիւղն ու գիւղական կեանքը նոյն ինչ ծուլութեան և ազահութեան շնորհիւ: Այդպիսիները որոնում են աւելի հեշտ և ձեռնտու միջոցներ ապրուստի. նոքա աշխատում են, չարչարվում են քիչ և պահանջում են իբրև վարձ աւելի շատ: Այդ մի տեսակ գիւղական «bon-vivant» ները ամենամեծամակրելի տիպարներն են, որոնք գոյութիւն ունին հայ կեան-

քում: Եթէ զգաց, օրինակի համար, այդպիսի մէկը մի ինչ որ հակումն դէպի հեշտասիրութիւն, գիղիութիւն, այդ օրից արդէն նա մնաս բարեւ է ասում իւր բոլոր լաւ, բարի, մարդկային զգացմունքներին և դառնում է գիշատիչ թռչուն, սարդ, որ ձգելով իւր պարասիկի ոտայնը սկսում է ծծել շքապատողների արիւնն ու քրտինքը: Եւ ինչ միջոցներ, ասես, գործ չեն դնում դոքա իրենց նպատակին հասնելու համար, ամեն միջոց դառնում է նրանց համար սուրբ և զործադրելի: Վաշխառութիւն, խաբեբայութիւն, գողութիւն, ամեն ինչ բանեցնում են նրանք, և եթէ այսպէս կամ այնպէս հասնում են իրենց անձկալի նպատակին, Աստուած իմ, ինչեր չեն բերում նոքա իրենց խեղճ, միամիտ համագիւղացիների գլխին, զրկանք, հարստահարութիւն, տանջանք, — այդ ամենին տանում է և համբերում առանց այն էլ համբերող գիւղացին: Եւ ի՞նչպէս այլապէս. նա ուրից մինչև գլուխ պարտքի մէջ է, ոչ հացը, ոչ տունը, ոչինչ, ոչինչ նրանք չէ: Սյգ ամենը վաղուց արդէն անցած է վաշխառուի ձեռը, և այդ անվերջ պարտքի տարեկան տոկոսը միայն համարեա գերազանցում է գիւղացու բոլոր գոյքը և նա, այդ գիւղացին, կամց պիտի գառնում է մի տեսակ հրու հպատակ, անխօս, ապուկ, մի գրաստ, որին իւր քանկացածի համեմատ բանեցնում է խորամանկ վաշխագուէր: Նա չէ սպանում նրան միանգամայն, ոչ այդքան խելք ունի վաշխառուն, նա կամեց կամեց է ծծում նրա կիսատու ուժերի հիւթը, նա սխտեմաբար է մեղցնում նրան:

Եւ ահա այդ գիւղական հասարակութեան հիւանդ, վաւակիչ անգամները մի քանի տարուց ամենաճարպիկ կերպով հիւսած ոստայնը ձգում են գիւղի մէջ, պինդ քալչում կապկպում են նրա թիկերը և մինչև վերջը չեն թողնում նրա մէջ ընկած զոհերին. իսկ ընկնում են համարեա ամենքը. քելրը, շատ քելրը են ազատվում նրա գիշատիչ ճանկերից: Սյնուհետև վաշխառուն դառնում է ամբողջ

գիւղի լիազօր տէրն ու իշխանը. նրա կամքը — օրէնք է, նրա խօսքը — սուրբ պատահիւմք. ամենից աւելի յարգանք վճարելով — նա է, ամենից շատ խօսողը գիւղահամայնական ժողովներում — նա է, ռէսի վերայ ազդողը, ռէսին ընտրող չընտրողը — կրկին նա է: Նա մի գօրութիւն է, ուր կենտրոնացած են լինում և նիւթական և բարոյական ազդիչ կարողութիւնը: Վայ նրան, ով կրճանդդնի չհպատակել այդ գօրութեանը. ամեն կերպ հարածղւմ է նրան թշնամի վաշխառուն, ամեն կերպ նեղում է և ստորացնում նրան հասկանալի զօրեղ ոյժը: Սյրպէս են գիւղի ցաւ սարդերը:

Եւ զարմանալին այն է, որ այդպիսիների կողմից բայի մարմնաւոր ուժից, համայնի միշտ լինում է և հոգեւորը: Գիւղի տէրտէրը այդպիսիների ամենալաւ բարեկամն է, շատ մոտ ջաճ գործեր գաղտագողի կատարվում են վերջինի միջնորդութեամբ: Երկու ոյժ միանում են, քաջ գիտեալ լով, որ անպարտութիւնը հաւանքականութեան և համեաբաշխութեան մէջ է: Վաշխառուն, յայտնի, անուշով մարդ է. նա բարեկամ է դործակալի, բարեկարգչի և հոգեւոր կառավարութեան անդամների հետ. իսկ գիւղական անուշ քահանան շատ անգամ պարտաւորուած է լինում սոսի այս կամ այն բացասութիւնները այդ հոգեւոր կառավարութեան առջ, և ահա վաշխառուն, որ մի եկեղեցանէր և բարեկաշտ մարդ է, Տառափութի խմորից շինած, տալիս է այդ բացատրութիւնները քահանայի փոխարէն: Եւ ի՞նչ հոգեւոր կառավարութիւնը մնում է դո՛ւր, բարեկարգիչը գործակալը նոյնպէս, գիւղական քահանան նոյնպէս և ինչպէս տեսնում էք, այդ ամենք էլ մտալով դո՛ւր և բաւական, ոչինչ չեն խանգարում աշխարհային կազմակերպութեան մէջ և սա շարունակում է իւր սովորական, կանոնաւոր ընթացքը:

Սյգ տեսակ մարդկանց էր պատկանում և Պատարկեց Սադօն: Գիւղում կանչում էին նրան ասարադր, բայի ջաճ

յելով դրան նա 40 տարեկան հասակում կարողացաւ ստեղծել իրեն համար մի այնպիսի անկախ հասարակական դիրք, որ դարձաւ գիւղի «երեւելիներոց մէկը»: Նրա մասնագիտական պարապմունքը վաշխառութիւն էր: Սկսելով ոչնչից հակառակ բնական օրէնքներին, նա ստեղծեց ոչնչից բաւական մեծ կարողութիւն: Չար լեզուները, որոնք գոյութիւն ունին ամեն տեղ և որոնք կային, դժբաղդաբար, և Ղ. գիւղում պատմում էին, որ այդ կարողութեան հիմքը դրուած է ամենացած միջոցներով, որ Սագօն ժամանակով պարապելիս է հղել կեղծ դրամներ ցրուելով և այլ այս տեսակ անփեղցփեղ ստութիւններ: Բայց ի՞նչպիսի ասես չեն պատմում այդ չար լեզուները... Սագօն երջանիկ էր: Նա ապահովուած էր, ունէր անուն, հարստութիւն, բարեկամներ, համակրողներ, ունէր տուն, հող և վայելում էր աշխարհքի ամեն բարիքը: Մինք մի քիչ անարդար գտնուեցանք, երբ ասացինք, թէ Սագօն բոլորովին երջանիկ էր, — դա սխալ է: Սագօն նոյնպէս ունէր իւր ցաւը, նա, որ այնպէս սիրում էր կանանց սեռը, մինչև իւր կեանքի 40 ամը դեռ չէր ամուսնացած: Իրա պատճառը հետևեալն էր: Սագօյին ստեղծելիս բնութիւնը, երևի, պարապուած է հղել աւելի ծանրակշիռ հարցերով և ինչպէս հարկն է, չէ նայել Սագօյի վերայ: Նա, կարծես, շտապով հաւաքել է հողը, կրկու երկք անգամ վայել ի վերոյ գծագրել է նրա կրիսը, և փելով երեսին տուել է հողի և կիսնք: Այդպէս էր ծնուել Գասպարինց Սագօն: Երևակայեցէք երկու ծուռ ու կարճ ոտներ, երկար ձեռներ, ահագին սկռած փոր, գլորաձև գլուխ, հաստ և միշտ կարմիր վեղ, դուրս ցցուած ծնոտներ, շաշ աչքեր, մեծ բերան հաստ շրթունքներով, որտեղից երևում էին մի շարք սև, ծուռ ու մուռ աղամներ, և մի փառաւոր հայկական քիթ: Երևակայեցէք այդ ամենը և դուք համարեա ձեր պէքով տեսած կրկնիք Ղ. կցի Գասպարինց Սագօյին: Այդ քվազիմօդոն դեռ չէր կարողացել ի հարկէ

ոչ մի գիւղական գեղեցկուհու սրտում վառել սիրոյ կրակը և մնացել էր ամուրջ:

Ինքը Սագօն իւր կողմից քանիցս փորձել էր գլուխ հանել իւր դիտաւորութիւնները, բայց միշտ անյաջող: Նա հասկանում էր, որ իւր սգեղութիւնն էր դրա արգելքը, հասկանում էր և համբերում...

VI.

Մնացան տարիներ, և հարուստ, վաշխառու Սագօն զգաց իւր ոյժը: Նա հասկացաւ, համոզուեց, որ այժմ աղջկներից ամեն մէկը ուրախութեամբ կը դառնայ իւր կինը: Բայց նա սխեց ջոկել սպասել այժմ նրա պահանջները աւելացել էին. նա կամենում էր ջահիլ կին, լաւ կին, լաւ տնից, ողով-նամուսով: Նա մինչև անգամ ընտրել էր մէկին և սպասում էր մի պատեհ առթի, որ ուղարկէ աղջկայ հօր մօտ խնամախօսներին: Իսկ մինչ այդ նա ձգել էր գործի մէջ իւր բարեկամ տէրտէրին: Տէր Պողոսը, իբրև ոչ պաշտօնական մօցիքուլ, պիտի պատրաստէր այն ասպարէզը, ուր պիտի գործէր յետոյ ինքը Գասպարինց Սագօն, — և տէր Պողոսը թափում էր ամեն ջանք: Գործը հեշտ չէր. նա պահանջում էր խելք, համբերութիւն, աշխատանք և ճարպիկութիւն. այդ ամենից զուրկ չէր յարգելի տէր Պողոսը: Նա արդէն մի քանի անգամ կարծես, բոլորովին անպատակ բացել էր աղջկայ հօր հետ այդ խնամակցութիւնը գովել էր կարողութեան չափ հարմանցութիւն և այդպիսով իմացել էր նրա հօր «լեզուի տակին» — ինչպէս ինքը տէր Պողոսն էր ասում:

— Գիտես, բալա-ջան, — ասում էր նա մի երեկոյ նստած Սագօյի տանը սեղանի առաջ, ուր ուրախ ուրախ եփ էր գալիս ինքնատուր, — գիտես, այստեղ մի արգելք կայ, բալա-ջան (տէր Պողոսը միշտ այդպէս էր անուանում Սագօյին), մի

արգելք կայ, որ ծնողները հեշտ չեն բաժանուիլ աղջկանից:

Եւ նա առանց շտապելու մօտեցրից իւր իւղալի կարմիր ջրթոււնքներին թէյի բաժակը, մի քանի անգամ ուժգին փչեց, տալով իւր ջրթոււնքներին զրօյի ձև, ձգեց շաքարի կտորը բերանը և կամաց կամաց խմելով, շարունակեց իւր խօսքը:

— Լմի էդ ա, որ ծնողները կրկամենան ասն փեսայ առնել, ախր մինուճարն է:

— Յետոյ,—հարցրից Սազօն:

— Լմի տեսնու՞մ ես էլի,—փչեց վերջին անգամ իւր զրօյանման ջրթոււնքներով տէր Պօղոսը,—տեսնո՞ւմ ես, որ արգելք կայ: Բայց ես շատ աշխատեցի համոզել հօրը, ասացի, թէ Սուրբ Բրքումն էլ գրուած է—«կանայք արանց իւրեանց հետևեցին», ասացի, թէ խօ աղջիկդ կրկին մեր գիւղումն է լինելու, միշտ կըտեսնուէք:

— Իսկ նա,—հետաքրքրուած հարցրեց Սազօն:

— Էհ, ո՞ւմ ես ասում, էլի իւր էջն է քըլում: Զէ, չէ՞ ու չէ՞. մեր ուէսին խօ գիտես: Խօսքը Նուռիկի մասին էր:

— Բաս ի՞նչ անենք:

— Համբերենք, բալա-ջան, համբերու թիւնը կհանք է, ասում է Դանիէլ մարգարէն, տեսնենք, վերջը ի՞նչ կըլինի:

Սազօն ընկաւ մտատանջութեան մէջ. նա գիտէր, որ այդպէս է պատասխանելու աղջկայ հայրը, գուշակում էր այդ և որոնում էր մի կէք այդ անելանելի դրութիւնից դուրս գալու համար: Նա վախենում էր Նուռիկին թողնել իւր ձեռից. նրա երեսի ծովառեղջը երևում էր, որ այդ դիլեմման, այդ հանելուկը մաշում է նրա թոյլ մտածողական ոյժերը:

— Հը, ասում ես համբերենք, տէրտէր-ջան, բաս թէ փախաւ ձեռներիցս... Ի՞նչ կ'անենք այն ժամանակ... Ես խօ ուզում եմ Նուռիկին...

— Փախաւ... ո՞նց թէ փախաւ,—հարցրեց տէր Պօղոսը, սրբելով մեծ կարմիր թաշկինակով իւր փառաւոր մօլուքն ու ճակատը:

— Հինց այնպէս... եթէ ուրիշը ուզի նրան:

— Պահ, տեսէ՛ն, հանաք ես անում, թէ զորթ ես ասում: Ախր մի լաւ նայիր շուրջը. ո՞վ կայ մեր գիւղում: Մի ցոյց տուր մէկին, քեասիրը խօ չի ուզի ուէսի աղջկանը:

— Ո՞նց թէ ով ուէսը հարուստ է կարող է քեասիրին էլ տալ իւր աղջկանը:

— Էդ ի՞նչիւր ես դուրս տայի, Սազօ-ջան, ախր մի մտածիր. լու՛ւժ բան է, որ հարուստի փեսան քեասիր լինի: Էդ որ դըքումն է գրած. հարիւրնիւրով պսակ եմ կատարել ու էդ թաւուր բան չեմ տեսել: Զէ, չէ՞, բալա-ջան, հօն-զիստ կաց, աղջիկը մէրն է ու մերը: Վազելու բան չկայ: Համբերենք, գործը կը շինուի ինքն իրան:

Տէրտէրը դարգակեց իւր վեցերորդ բաժակը: Կըքնատուր մարելու վերայ էր: Սազօն լու՛ւ գլուխը ձգել էր սեղանին և մտածում:

— Այդպէս, բալա-ջան, այս շաբաթ կը լինենք գործդ ու ցինը կը վերջանայ,—ծիծաղեց տէրտէրը, թափ տուեց Սազօյի ուսը և վեր կացաւ տեղից: Սազօն ոչինչ չպատասխանեց:

Այդ լուպէին Նուռիկի պատկերը կենդանի կերպով կանգնած էր նրա առաջ. նա տեսնում էր նրա աչքերը, ժպտը, կրեւոր Նուռիկը հրապուրուած էր նրան իւր կրկնական դիւթիչ թարմ գեղեցկութիւնով: Սազօն զգում է անգամ նրա ներկայութիւնը. ահա նրա մերկ, գեղեցիկ մարմինը, կուրծքը, նրա կրակոտ աչքերը և այդ մարմինը անպատկառ քարշում է նրան դէպի ինքը, նա զրգուում է նրան:

— Նուռիկ, դու իմը կը լինիս... անպատճառ իմը, ինձ Սազօ են ասում, Բասպարինց Սազօ,—մի խուլ, ճնշուած ձայնով շնջեց Սազօն և պինդ գարնելով սեղանին, վեր կացաւ տեղից տէր Պօղոսին ճանապարհ ձգելու: Ինչ պրտում արդէն մթնել էր, գեշերը տարածել էր իւր սև քօղը աշխարհի վերայ և փոքրիկ Ղ. գիւղը կամաց կամաց ընկած վում էր հանգիստ քնի մէջ:

VII.

Գիշեր է:

Պարզ գուճրուխտեայ երկնականարում հանգարտ լողում է լուսնեակը: Նրա մեղմ լոյսը սփռուելով փոքրիկ Ղ. գիւղի վերայ, ընկնում է գիւղից դուրս, դաշտային անհուն, լայնածաւալ տարածութեան մէջ և, հասնելով սարերի ստորոտներին, բարձրանում է սրածայր, երկրուն ջուլքով մինչև նրանց բարձրաբերձ գագաթները և կորչում է եթերային կապուտակ մթնոլորտում: Իբրև ստուերներ, երևան են գալիս սարերում մութ ձորերը, անդունդները, անցքերը և իրենց մթութիւնով աւելի պարզ, աւելի նշմարելի են կացուցանում լուսաւորուած մասերը:

Անշարժ է գիշերուայ պարզ, թափանցիկ օդը, անշարժ են երկարաձիգ սօսիները և ուռիները, անշարժ է չինարը, անշարժ, կարծես, քարացած է ողջ անտառը: Քամու նշոյլ անգամ չկայ: Բնութիւնը լուռ է: Սյր շքիզ հարաւային բնութիւնը, կարծես, անոյշ նիրհում է գիշերուայ կրքոտ, ջերմագին գգուանքների մէջ. երբեմն երբեմն միայն մի ինչ որ անորոշ հնչիւն, մի ձայն յանկարծ ընդհատում է այդ խորհրդաւոր լուռութիւնը և իսկոյն լռում է հուռ, հեռու գիւղից գուրս: Երբեմն-երբեմն միայն քամու ալիքը խփվում է ծառերի անշարժ կախուած թերթիկներին, կարծես, իւր համբոյրն է տալիս նրանց և, բարձրացնելով մի ընդ միայն նրանց խուլ սօսափիւնը, կորչում է անհուն տարածութեան մէջ:

Գիւղի ծայրում, համարեա ամենավերջը, գտնվում է Հասոյի խրճիթը. դա մի փոքրիկ գետնափոր անակ է, որ ժամանակի մաշող ժանիքների ազդեցութեան տակ կռացել, քայքայուել է և համբերութեամբ սպասում է իւր օրհասին: Նրա տափարակ հողէ կտրի վերայ բուսնում է արօտ, այդտեղ ծիծառը մեծացնում է իւր փոքրիկներին, այդտեղ ամրանը անց է կացնում իւր ժամանակը և Հասուն նա այժմս

էլ ծալապատիկ նստած է այդտեղ և տրորելով իւր կոշտ, սևացած ձեռներում իւր անբաժան քօլօլը, ատամների միջեց մի ինչ որ երգում է: Նրա միտքը պտտում է շատ, շատ հեռու. նա չէ լսում, չէ հասկանում անգամ իւր երգածը. ահա քանի օր է նրա ուղեղը չէ դադարիլ գործելուց: Մի հարց միշտ զբաղեցնում է Հասոյին. նա աշխատում է մարսել պարզիլ իրեն տանջող այդ միտքը—բայց իզուր. նրա մտածողութեան ընթացքը խառն ու շփոթ է: Մտքերը հետևում են միմեանց առանց ներքին կապակցութեան, առանց կանոնաւոր հոսանքի. յանկարծ անցեալ օրուայ մի աննշան փաստից յետոյ Հասուն յիշում է իւր մանկութիւնը, իւր տղայական խաղերը և կամ մօր պատմած արկածները: Մնցնում է մի քանի ընդհատ և նրա ուղեղում արդէն ծագում են նոր մտքեր, նոր յիշողութիւններ, ահա մեզմագին կարկաչում է վտիտ աղբիւրը, ահա նուռիկը սափորը ձեռին կանգնած է այնտեղ և ջուր է առնում. լուսինը շիշտակի խփում է նրա երեսին—որքան չքնաղ է, որքան գեղեցիկ է այդ երեսը—ահա նա ձայն է տալիս Հասոյին. նա մօտենում է նրան և իւր մինչև արմուկներ մերկ ձեռներով փաթաթվում է Հասոյի վզով: Գիշերուայ լուռութիւնը ընդհատվում է նոցա ջերմ, արագին սիրոյ համբոյրի հայնով: Ի՞նչ է դա, երանգ, ցնորք, թէ... թէ Հասուն չէ սխալվում և այդ ամենը այս ընդհատ կատարվում է նրա աչքերի առաջ: Հասուն կամաց կամաց սթափվում է:

Ցնորքների և երագների աշխարհը փռվում է: Նա պինդ տրորում է իւր ճակատը, ուղղում է իւր գանգուր սև մագերը և դանդաղ վեր է կենում տեղիցը: Նա կանգ է առնում մի ընդ մի կտրի վերայ, ձգում է իւր մեղմամտ թախճալի հայեացքը պարզ պեմանային երկնքի վերայ, նայում է լուսնեակին, աստղերին, արծաթափետուր ամպերին և կտրից դանդաղ ցած է իջնում: Նոցա խրճիթի երգիկից օղակաձև քուլանկուով բարձրա-

նում է ծուխը. Ասկեհատը կանգնած թոնրի մօտ մի ինչ որ եփում է. Հասօն լուռ մտնում է ներս, լուռ հանում է իւր արխալուղը և նշնպէս լուռ նստում է թոնրի մօտ:

Պառաւ Ասկեհատը ձգում է իւր դեռ փայլուն, միշտ վազվզող հայեացքը նրա երեսին:

Խրձթի մի անկիւնում շարժվում է մի ինչ որ կինդանի բան. մերթ ընդ մերթ այնտեղից լսվում էին թոյլ, անզօր ձայներ, — դա Հասօյի գառնուկն է: Սա նոր լոյս աշխարհ է եկել: Դեռ երեկ Հասօն այնպէս քնքշաբար նայում էր գառնուկին, հոգում էր նրա պէտքերը, փաղաքշում էր նորան, իսկ այսօր ուշադրութիւն անգամ չէ դարձնում աղերսագին բառաչող գառնուկի վերայ:

Բոպէները անցնում են յիսկատար լուծիան մէջ:

Թոնրում այրուող փայտերը մի աղերսաւորին ճրթճոթոցով փշշում են, ճայթում են, կոտորատվում են և թողնելով կայծերի հրեղէն մի կոյտ՝ ծածկվում են թանձր մոխրով: Այդ մոխրի մակերևոյթին խաղում է կապտազոցն մարդը կրակը և մոլի, շարժուն ցուքիլով երևում է դէս ու դէն:

— Լսի՛ր, մայր, — յանկարծ ձայն տուեց Հասօն, — դու ինձ պատմում էի, թէ հայրս ժամանակով ոէս է եղած այնտեղ մեր հայրենիքում. զիթ ա...

Ասկեհատը նախ երկար նայեց Հասօյի անգունացած երեսին և չետոյ արդէն պստախանեց:

— Հա, եղած է, որդի-ջան, ի՛նչի ես հարցնում:

— Էէ՛չ, Էնպէս:

— Չէ, ասա:

Եւ Ասկեհատը մօտեցաւ Հասօյին:

Վերջինը պինդ սեղմել էր իւր նեղ շրթունքները. հեղնական ժպիտը տխուր խաղում էր այդ շրթունքների ծալքերում:

— Լը, ինչի՞ ես հարցնում:

— Ինչի՞. նրա համար, որ ես էլ կարողանամ պարծե-

նալ հօրովս, որ իմանան ուրիշները, թէ ես էլ հասարակ, վարձկան հովիւ չեմ, այլ ոէսի որդի:

Եւ նա պինդ ծիծաղեց. այդ ծիծաղը սառն էր և շինծու:

Ասկեհատը կրկին անհանգիստ նայեց նրա երեսին:

— Կարօն ասում է, — շարունակեց, կարծես, ինքն իրեն Հասօն, — որ այստեղ, Գ. գիւղում ոչ մի մարդ չէ տալիս իւր պղջկը հովուին. Հա... Կարօն այդպէս ասաց. իսկ ես... ես չեմ հաւատում:

Ասկեհատը վայր դրեց ձեռի, ամանը և սկսեց մտիկ տալ Հասօյին:

— Ձեռ հաւատում. ախր եթէ աղջկը սիրէ ինձ, նա կըղաւնայ. իմ կինը լինի դա հէնց ոէսի աղջկը: Ախր ո՞վ կարող է զօռով տալ ուրիշին աղջկանը, նա խօ ինձ է սիրում, էլ ի՞նչ:

Եւ նա յանկարծ անզօր լուեց:

Թոնրում կրկին ճրթճոթացին այրուող փայտերը:

— Ինչո՞ւ ես այդպէս խօսում. Հասօ-ջան, — նկատեց մայրը:

Որդին լուռ նայեց իւր մօր խորշումձ կրեսին:

— Լը, ասա, ասա, որդի-ջան, — նպ մօտեցաւ Հասօյին և սկսեց քնքշաբար շոյել նրա խիտ մազերը. — Հը, ասա, բալա-ջան, առա, իմ աչքի լոյս Հասօս...

— Ինչո՞ւ, — նկատեց մի յուզուած ձայնով Հասօն, — ինչո՞ւ. նրա համար, որ ահա քանի ամիս է քո խեղճ Հասօն քուն չունի. նրա համար, որ Խաչ-քարի ուխտի օրից սրտովս ամեն օր արիւն ու լեղի է գնում. նրա համար, որ այս սիրտը խոցուած է մայրիկ-ջան, հալ ու մաշ է եղած...

Եւ արտասուքի հեղեղը ցայտեց Հասօյի աչքերից:

Այն հոգեկան ծանր բեռը, որ ամիսներով ծանրացել էր նրա սրտին, պժմս, թեթեւանում էր վազող արտասուքների հետ միասին: Լացը մեղմացրեց նրա սրտի կսկիծը. խուլ հեծկտանքները տխուր հնչում էին սենեկի լուծիան մէջ:

— Ի՞նչ ուզում ես մէկին, — շնջեց Ոսկեհատը:

— Ուզում եմ... աւելի, մայրիկ, — ես սիրում եմ նրան: Այս բոպէին անգամ տեսնում եմ ես նրա պատկերը... Այ, նա կանգնած է սօսկնու տակ և ձայն է տալիս ինձ: Այո, մայրիկ-ջան, ես ուզում եմ: Իսկ որքան է սիրում նա քեզ, ես շատ եմ պատմել նրան քո մասին, ասել եմ թէ որքան բարի ես դու և որքան անբաղոյ ես. պատմել եմ նրան մեր հայրենիքի, մեր Լ— շէնի մասին, մեր անցեալ կեանքի, մեր կրած շարձարանքների, լացի մասին: Ախ, մայրիկ-ջան, մայրիկ-ջան, ես պատմել եմ նրան, թէ ինչպէս քրդերը սպանեցին հօրս և ինչպէս Նոյեմզար քրոջս քշեցին Պարսկաստան: Խօս այնտեղ է նա: Ախ, եթէ դու տեսնէիր, ինչպէս լաց էր լինում նա... Նա, մայրիկ-ջան, սիրում է մեզ բոլորիս, նա խոստացաւ դառնալ իմ կինը:

Ոսկեհատը շուարած լսում էր Հասոյի անկեղծ խոստովանանքը:

— Հա, մայրիկ-ջան, նա սիրում է, և դեռ Կարօն ասում է, որ նրան ինձ չեն տալ: Այսօր գիւղում խօսում էին, թէ ինչպէս սարսաղ Սազօն խնամախօսանք է դնիլ նրա հօր մօտ և ինչպէս մեր ուսը տուել է իւր խօսքը:

— Ի՞նչպէս, դ՞ու, դ՞ու, Հասօ, ուզում ես Նուռիկին:

— Հա, մայրիկ-ջան:

Հասօն վեր կացաւ տեղեց և իբրև անդրի կանգնեց մօր առաջ և հաստատ կրկնեց.

— Հա, մայրիկ-ջան:

Վայրենի բնութեան աւելի վայրենի, անտաշ որդին խոստովանում էր իւր առաջին սէրը: Նուրբին, ջերմ կրակը վառվում էր նրա լայն բացած աչքերում, արիւնը խփել էր տաքացած հրեսին և ներկել էր վերջինը մի ալ վարդի գունով: Նա հպարտօրէն բարձրացրել էր իւր գլուխը, անվախ վկայում էր իւր սէրը և չէր ամաչում իւր արարքից:

— Հասօ, որդի-ջան, այդ ի՞նչեր ես խօսում:

— Ի՞նչ, — հարցրեց Հասօն միայն:

— Ախր ուսը հարուստ է, անուանի, իսկ մենք...

— Իսկ մենք աղքատ. բայց երիտասարդութիւնս, ոյժերս, աշխատանքս. այդ ոչի՞նչ էր, ես կրքանեմ, օր ու դիշեր կրբանեմ: Ինձ խօ կրտան մի թիզ հող. ես կրքանեմ, կրվարեմ, և մենք Նուռիկի հետ քաղցից չենք մեռնիլ:

Ոսկեհատը տխրազին ժպտաց:

Նրանում խօսեց այդ բոպէին դառն փորձերի ձայնը:

— Ի՞նչ մոռանում ես, Հասօ, — նկատեց նա մի բոպէից, — դու մոռանում ես, որ ուսը նամուսի, ամօթի խաթրի չի տալ իւր աղջկանը քեզ: Ի՞նչ կ'ասե՞ դիւղը, ժողովուրդը. մասխարայ լինել ուրիշների առաջ նա չի ուզիլ. խալիբ բերան ընկնելը լաւ չէ, որդի:

— Ախր Նուռիկը սիրում է ինձ:

— Սիրում է, ո՞վ է նրան հարցնողը:

— Կարօն է այդպէս ասաց, դ՞ու էլ մայրիկ և այդ լաւ է, ճշմարիտ է: Սաա, մեղք չէ մի՞թէ այդպէս է լինում աշխարհում, մի՞թէ մարդիկ այդքան անխիղճ են: Տես, ոչ խարնիրս, անտառի գազանները, թռչունները, նոքա անգամ սիրում են իրենց ուզածին: Մի՞թէ մարդիկ վատ են գազաններից: Մայրիկ, մայրիկ, դու էլ, Կարօն էլ այնպէս չէք խօսում. չէ, չէ...

— Մարդիկ, մարդիկ, — շնջեց դառն հեզնութեամբ Ոսկեհատը, — մարդիկ, այո, նոքա վատ են գազաններից, որդի, նոքա սպանեցին քո հօրը, նոքա թշուառեցրին մեզ. Իսկ ի՞նչ արին քրոջդ...

Եւ վաղեմի, տխուր յիշողութիւնները զարթեցին պառաւ Ոսկեհատի ուղեղում: Այդ լեռնական, հայ կնոջ մէջ չկար ճիշտ հայկական, հլու, ստրկական համբերութիւնը: Այդ գաղթականը, որ օտար հողի վերայ գտիլ էր իւր պատարանը, դիտեր և սիրել և ատել: Արե՛ժխնդրութեան ոգին դեռ չէր մարել նրանում. մի օր նա յոյս ունէր առ-

նել իւր վրէժը թշնամիներից: Նա հաւատում էր, որ այդ օրը երբ և իցէ կրգայ:

— Լսիր, Հասօ, մարդիկ անխիղճ են—ես լաւ եմ ճանաչում նրանց. եթէ նոքա տեսնեն քեզ ընկած ճանապարհին՝ հիւանդ, քաղցած, ծարաւ, օգնութեան փոխարէն կ'անցնեն վրայովդ. այդպէս են մարդիկ: Ատիր նրանց, ատիր ամենքին. թող այդ երիտասարդութեան ցնորքդ, այդ սուտ սէրը: Սէրը թողիլ է մեր աշխարհը. նա չկայ, մնացել է սուտը, լացը և անէճքը: Գնանք այստեղից, գնանք մեր հայրենի. Լ—չէնր, համբուրենք նրա սուրբ հողը և վրէժներս առնենք մեր թշնամիներից: Ես կրգամ հետդ, ես պառաւել եմ, ուժից ընկել. բայց կրգամ հետդ. թող իմ ոսկորները հանդէն մեր Լ—չէնում. գնանք, Հասօ...

Ալեղարդ մազերը արձակած, կանգնած էր Ոսկեհատը թոնրի մօտ, կանգնած էր անշարժ: Կրակի բոցը լուսաւորում էր նրա հողադոյն երեսը, լայն, ուռած երակները և խորշումած ձակատը մի կարմիր բոցեղէն լուսով. սուր փոսփորային կրակը ցօլում էր նրա լայն բացած, մի կէտի ուղղած աչքերը: Այդ դուրսութեան մէջ Ոսկեհատը յիշեցնում էր պատաւ վհուկներին, որոնք կանգնած խարոյկների առաջ, պրագործում են իրենց հմայութիւնը:

Ոսկեհատը դողում էր: Այսքան տարի պահած, լուած գիւր յանկարծ կրկան էր եկել և պահանջում իւր կատարումը: Լին ցաւերը նորագուէլ էին:

— Լսում ես, Հասօ, գնանք և. Միրզա-բէյի արիւնդ կրփոխարինէ Մրտոյիս արիւնը: Ա՛խ, Մրտօս, Մրտօս. քո առանց գերեզմանի և սուրբ թաղման մնացած հողիդ վերջապէս կրհանգասանայ, էլ նա չի թափառիլ մութ գիշերները: Գնանք, գնանք մեր Լ—չէնր, Հասօ:—Եւ Ոսկեհատը յետ ձգեց իւր արձակած մազերը և ուղղեց իւր սուր, համարեա. անմիտ հայեացքը Հասօյի կողմը: Նա, կարծես, չէր տեսնում իւր որդուն:

Իսկ Հասօն լուռ, շուարած նայում էր նրան: Նա տեսնեցին անգամ էր տեսնում իւր մօրը այդ դրութեան մէջ. նա չգիտէր, որ երկար, քսան երկար տարիներ վրէժանդրութեան միտքը չէր թողել պառաւ Ոսկեհատին: Նա չգիտէր, որ նա գիշերները ցնորուածի պէս վեր էր կենում և դուրս գալով խրճից, սկսում էր կարգալ իւր կատաղի անէճքը. նա չգիտէր, որ ժամանակի ընթացքում այդ միտքը դարձել էր Ոսկեհատի *idée fixe* ը, այն թիւը, որ կապում էր նրան կեանքի հետ: Եւ այժմ, երբ նա տեսաւ, լսեց մօր խօսքերը, նրա յորդորը, նա զարմացաւ, թէ որքան կամք, ոյժ և զօրութիւն է մնացել դեռ այդ թոյլ պառաւած մարմնի մէջ. նա արիւն է անձկում, արիւն և վրէժ:

— Բայց ի՞նչ կրգայ մեր ձեռքից մենք կրկնուովս կեք միայն,—նկատեց Հասօն մի անհաստատ ձայնով:

— Ի՞նչ ամաչի, ամաչի, ուէսի որդի. հեռու, հեռու ինձնից, թուշամոթ դու իմ որդին չես, դու վախճում ես քրդերից: Լեռու, թէ ոչ իմ մայրական անէճքը կրթափուռի գլխիդ,—եւ Ոսկեհատը բարձրացրեց իւր ոսկորտ, չորացած ձեռները դէպի երկինք:—Ի՞նչ և դու, դու... Հարցնում ես մենք կրպանեք Միրզա-բէյին, մենք կրխմենք նրա տաք տաք արիւնը: Ո՛հ, խա, խա, խա, ի՞նչ լաւ կր լինի Մրտօս հանգիստ կրքնի յաւիտենական քնով, էլ չի վրդովիլ նա ինձ երազումս, էլ տխուր չի շարժիլ իւր արիւնտ գուլսը Ա՛ա, Միրզա-բէյ:

Եւ խելագար պառաւի ծիծաղը հեռու տարածուեց դիշիրուայ լուրթեան մէջ: Այդ սուր, երկարատե ծիծաղը սարսուռ ձգեց Հասօյի վերայ:

— Մայրիկ, մայրիկ, ի՞նչ ես ասում, հանգստացիր: Ոսկեհատը սարսափած յետ քաշուեց խրճի մութ անկունը. կարծես, մի զարհուրելի տեսիլ երեւեց նրա աչքերին:

— Ա՛ա, կրկին, կրկին այստեղ ես, Միրզա-բէյ, դու այստեղ էլ հանգիստ չես տալես խեղճ Ոսկեհատին. հեռու,

Հեռու ինձնից, մարդասպան. կորիք, գնա՛, տես, այնտեղ մշուշի մէջ կանգնած է Մրտու: Ի՞նչ սպանեցիր նրան, նա սաստում է քեզ. տես, արիւնը կաթ-կաթ վազում է նրա գլխից.... Հեռու, Հեռու Միրզա-բէյ: Ոսկեհատը մենակ չէ. նա մեծցրեց օտարութեան մէջ իւր որդուն. Հասօն այստեղ է. Հասօ, Հասօ, — ճչաց Ոսկեհատը, — օգնի՛ր, օգնի՛ր ինձ, Միրզա-բէյը խեղդում է, խեղդում է մօրդ:

Հասօն վազեց նրա մօտ, բռնեց նրա ձեռից, և մի ակնթարթում Ոսկեհատը սթափուեց:

— Կրկին, կրկին այս զարհուրելի երազը... Ի՞նչ ասացի ես, — Հարցրեց նա թոյլ ճնշուած ձայնով:

— Ռհ, ո՞ւր եմ ես, ինչպէ՞ս ուժգին շուացնում է քամին. ցուրտ է, ես մրսում եմ:

— Մայրիկ, դու վրէժ էիր պահանջում:

— Վրէժ. ո՞չ, ո՞չ դա ցնորք է, երազ, որ ժամանակ ժամանակ տանջում է ինձ... Սյուր լուսնի նորն է, երևի մոռացիր, որդի, իմ խօսքերը, մի յիշի՛ր այլ ևս:

— Եւ նա ծանր կերպով հառաչեց: Հա, ես մոռացայ... Է՛իս, պառաւել է խեղճ Ոսկեհատը, մոռացկոտ է դարձել... Հա, դու ասացիր, որ Նուռիկը սիրում է քեզ...

Հասօն ոչինչ չպատասխանեց:

— Հա, այդպէս... լաւ է, լաւ... իսկ ո՞հար. նա կրմբօժէ քեզ, նա հարուստ է. իսկ մենք, մենք... դու...

Եւ Ոսկեհատի ձայնը յանկարծ կտրուեց. նրա աչքերի ծանրացած կոպերը փակուեցան, տաք քրտինքը ծածկեց նրա մաշուած, կնձիռներով պատած երեսը, մարմինը, և նա անզօր ընկաւ Հասօյի ձեռների վերայ:

Կրկին խրճթում տիրեց լռութիւն:

Իսկ թոնրում կրկին ուրախ ուրախ այլովում էին կրակած, սևացած փայտերը, և կրկին մոխրի մակերևոյթին խաղում էր կապտագոյն, մոլի կրակը:

VIII.

Գիւղում ճշմարիտ որ սկսել էին խօսել Սազոյի ապագայ ամուսնութեան մասին. իբրև հարսնացուի տալիս էին Նուռիկի անունը: Օրէ ցօր այդ լուրը աւելի և աւելի տարածվում էր զիւղական հասարակութեան մէջ և վերջինը արդէն համարեա համոզուած էր, որ դա մօտակայ ապագայի փաստ է: Ծատերը ախտսում էին, որ Նուռիկը արդէն ծերացած վաշխառուի ճանկն է ընկնելու, շատերը, ընդհակառակը, կրանի էին տալիս նրան և անմիջապէս սկսում էին հաշուել Սազոյի հարստութիւնը, և համարեա ամենքը նախանձում էին Նուռիկին, նախանձում էին նրա բաղդաւորութեանը: Այդ լուրը, որ վերջին ժամանակ դարձաւ ամբողջ Ղ. գիւղում առօրեայ զրոյցի, «ասէ-կօսէ» ի նիւթ, Հիմնուած էր մի անուրանալի փաստի վերայ: Ծատերը տեսել էին, ինչպէս տէր Պօղոսը եկել էր ուսի տունը, երկար մնացել էր այնտեղ և դուրս դալիս ինքնաբաւական կերպով, ուրախ ուրախ շփել էր իւր ձեռները: Այդ ամենը այնպիսի փաստեր էին, որ երկբայեղը աւելորդ էր անգամ: Ինչո՞ւ ապա տէրտէրը շփեց իւր ձեռները, այն էլ ուրախ ուրախ. խօտէրտէրը ի դուր չի անիլ այդ: Եւ գիւղում ամենքը համոզուած էին, որ եթէ տէր Պօղոսը շփել է իւր ձեռները, ուրեմն անպատճառ մի բան կայ և այդ «մի բանը» զբաղեցրեց ամենքին:

Տէր Պօղոսը իրաւ գնացել էր ուսի մօտ, համոզել էր նրան և նրանից խօսք էր առել. ծերունի ուսը տալիս էր իւր ազջիկը Սազոյին:

Եւ Գասպարինց Սազօն անչափ ուրախ էր. նա առատապէս վարձատրեց զօջաղ տէր հօրը: Սուսնց նրան Սազօն հազիւ թէ կարողանար գլուխ բերել այդ դժուարին գործը. իսկ այժմն նա հասել էր իւր անձկալի նպատակին և զգում էր իրեն երջանիկ, բոլորովին երջանիկ:

Երջանիկ էր և զօջաղ տէր Պօղոսը. նա ստացել էր իւր «ժամոցը» և բացի դրանից Սագօն խօսք էր տուել բարեխօսել բանրեկարգչի առաջ տեղութիւն միջանի պաշտօնական անկները, զեղծումները, մասին: Եւ այսպէս այս փոքրիկ պատմութեան մէջ, գործող Հերոսները շատերը բաւական և երջանիկ էին միայն Սուրբիկէն էր որի սրտով արիւն էր գնում: Այն կցկտուր լուրերից որոնք հասնում էին նրա ականջին, նա թուալուում էր իւր համար մի անբաղդութիւնը: Առաւելու թիւերը չիմացած նա տանջվում էր և նրա սիրտը կտրատվում էր տանը այս վերջին օրերս շատ են փսփսում Սագօյի մասին այդ ինչէն որ այդպէս շատ շատ են յիշում նրա անունը: Այդ հարցը օրը քանիցա ծագում էր Սուրբիկի ուղեղում և տանջում էր նրան: Երբ ներքին անգործ աշխարհը պղտորուած, տակն ու վերայ էր եղած, կկենքի կամբնւոր հոտները դուրս էր հիկլ ափերից և ընտրել մի նոր արտուղի շահից:

Ոչ ոք չկար նրա մօտ, որի առաջ նա կարողանար յայտնել իւր գաղտնիքը, իւր մտքերը, որին նա կարողանար ցոյց տալ իւր խնցուած, ցաւող սիրտը նա փրկեք էր համարձակուել խօսել այդ մասին իւր ծերունի հօր հետ, իսկ մայրը այս վերջին օրերս անկները խորշում էր որ և իցէ բացատրութիւններից: Եւ Սուրբիկը մտնում էր բնութիւն մենակ:

Շատ անգամ նրա մտքովն անցնում էր Լասօն: Նա մտաբերում էր այն երեկոն, աղբիւրի մօտ, երբ առաջին անգամ նրա սիրտը բարակեց սուրբ սիրոյ առաջին անշէջ կրակով, երբ առաջին անգամ նրա անմեղ, կուգական շրթուները այրուեցին ջիւմ համբոյրներից:

Յիշեց այդ ամենը Սուրբիկը և նրա սրտի խորքում մի բան սաստիկ, սուր ցաւեց ինչ էր այդ միթէ նա մնաս բարե էր ասում իւր երջանիկ անցիակին, իւր ոսկի խաբուսիկ երազներին: միթէ նա մոռացութեան էր տալիս իւր

մէրը, գգուանքը, փաղաքշանքը: միթէ նա մոռացու իւր սիրելի Լասօյին և այսպէս վաղ երգում է իւր վերջին, հրաժարական ողբը: Ոչ ոչ, Սուրբիկը դեռ ցիւցում է այդ անցիակը, նա դեռ ապրում է այդ անցիակով, որքան լիւսամիայլ էր նա, որքան երազական, իր թիւց ջնորքներ էր խնամանում նա: Եւ ահա մի ընդհանր վորցնել այդ ամենը, կոյցնել յաււիտեան... Ո՛վ է նա, որի անկոյ, օտար ձեռք յանդգնում է փշրել ջնորքների այն լուսամուր արջարհր, ուր ապրում էր Սուրբիկը: ո՛վ է նա, որ անմայասիկ վերանդիս խորապրում է փայտայած, սիրած յոյսերը: ո՛վ է նա, որ մի միայն Սյր միտքը անդադրում ծագում է Սուրբիկի ուղեղում:

— Զինի թէ Սագօն է, — նարնափած խոստովանում է նա ինքը իրեն, — այդ անշնորհ Սագօն, Աստուած իմ, միթէ նա է, միթէ իմ ծնողներն այնքան անսիրտ են, որ կը հանեն, կը ստան ինձ, նրան, այդ խեղճերի արիւնը ծծող Սագօյին: Զէ, չէ, ինձ կը մեղքանան, իսկ փօ սիրում իմ արդէն, սիրում եմ դուր իշխուց: Իրապա սպի մարգարտ արմատ:

Եւ նա ծանր հառաչում է և այսպէս լուսարար բնակ Սագօն, պառսը Սագօն, Աստուած իմ, և նա մի ինչ ուր զառանցանքի մէջ փակում է իւր արտասուելի աչքերը և անձնատուր է լինում իրեն յուզող, տանջող մտքերի քառսին:

— Սարսաղ Սագօ, — մտաբերում է նա յաշնկարծ Լասօյի խօսքերը և արտասուութիւն ժպտում է: Լասօն և Սագօն ծերը և հիբանսարդը (հա, հա, հա) ծիծաղում է նա մի անգական ցնցողական ելեւջներով: Սագօն իսկ որքան գեղեցիկ է իմ Լասօս, իմ սիրելիս, իմ աչքի լոյս, Լասօս: Այլին սենեկի լուրթեան մէջ լավում է Սուրբիկի հիւանդոտ անբոյսին ծիծաղը:

Սուրբ հասնում է: Հօրիզոնը պատել է մութ, մոխրագոյն, ծանր լողացող ամպերով որոնց ստուերը ան անկանոն շրջանակներով ընկնում է գեանի վերայ: Ոչ մի աստղ

էջ ցորում արձճային երկնահամարում: Քամին կատաղի սուլում է ամայի փողոցում և բարձրացնելով փոշու բուլաները ուժգին խփում է ցանկերին, դռներին և անցնելով երգիկի մէջ սկսում է իւր տխուր, սիրտ մաշող երգը: Ծառերը կռանում են գետնին և նրանց տերեւները հառաչելով ճրճում են քամու սաստիկութիւնից: Երկինքը աւելի և աւելի մթնանում է:

Մօտ մօտ կուտակուած սևագոյն ամպերում ցորում է փայլակը, ուժգին որոտում և անձրևի խոշոր կաթիլները թրջում են հողը: Նուռիկը դուրս եկաւ բակը:

Մի քանի ըստէից մուտք, կեղտոտ ջրի հեղեղը սկսում է կատաղի հոսանքով լցուել մօտակայ ձորը: Նուռիկը լուռ նայում է նրա ալիքներին: Եւ որքան նմանութիւն բնութեան այս երևոյթի և Նուռիկի հոգեկան տրամադրութեան մէջ, այնտեղ էլ այստեղ էլ տիրում է ալէկոծութիւն, բաց կրգայ արդեօք Նուռիկի համար փրկարար, կենսատու անձրևը, կրպարգօւի նրա ապագայի հօրիզոնը, ինչպէս մի ժամից պարզուեց հանդարտուած բնութիւնը և մուտք կացոյտ երկնամարում ցողաց գիշերուայ վառ, փայլող աստղը: Կրցողայ, կրվառուի արդեօք և Նուռիկի աստղը:

IX.

Կէս գիշեր էր: Ա. գիւղի անկանոն, զառիվայր փողոցները դարձել էին մի մի ցեխ ու ջրի լճակներ: Այդ խառնուրդը ահագին շրջանակներով փռուել էր այստեղ ու այնտեղ, իսկ անձրևը դեռ շարունակում էր ջրել առանց այն էլ թաց հողը, նրա կաթիլները խուլ շվշվոցով հասնում էին գետնին, թափվում լճակների մէջ և գծադրում էին նրանց մակերևոյթին երևուուն, միշտ մեծացող շրջանակներ: Ամեն ինչ թաց էր. թաց էին փոքրիկ, կռացած խրճիթները, թաց էին ցանկերը, ծառերը, և նոցա թերթիկները

պինդ կաշելով միմեանց անդադար վայր էին ձգում անձրևի խոշոր կաթիլները:

Երկինքը ամպամած էր: Երևում էր, որ շքեղ ամառը գտնվում է հողեվարքի մէջ. նա ապրում է իւր վերջին, հրաժարական օրերով: Մի քիչ ևս և աշունը կրփոխարինէ նրան, կրղեղնն ծառերը, տերեւները, արօտը, կրչորանայ բուսականութիւնը, կրթառամեն զեղեցիկ ծաղիկները, կրքնէ խոր քնով թիթեռը, բզեզը, հեռու, հեռու կրթռչի ծիծառը և միայն սև ագռաւը, նստած մերկ ծառի ճիւղին, կրբարեէ իւր տխուր կրկոցով աշնան գալը: Գիւղի հրապարակը դեռ լուսաւորուած է. բաց է մանրավաճառի խանութը, բաց է և օղևտունը. սորա դուռը երկար ճրճոցով անդադար բացվում ու փակվում է, ներս թողնելով իւր մշտական այցելուներին: Մտաւ այնտեղ ահա ժամանակից առաջ ծերացած Գիզօն. նա փաթաթուել է իւր հնամաշ ցնցոտիների մէջ և սրթարթում է. նրա կապտած երեսը և քիթը, նրա կարմրած, ցաւոտ յօնքերը ցոյց են տալիս, որ նա Բաքոսի երկրպագուներից ամենաջերմեռանդն է: Նա պինդ սեղմել է իւր ափում մի ինչ որ բան և անհաստատ, թոյլ քայլերով մօտենում է «ղաբաղչի» Ասոււատուրին: Ասուատուրը արդէն զիտէ ի՞նչ է ուզում Գիզօն, նա առնում է նրա ձեռից փողը և տալիս նրան օղի: Գիզօն բարձրացնում է լուսին բաժակը, երկար համարեա զմայլած, նայում է նրան և յետոյ, կարծես, մեղքանալով, կամաց կամաց խմում է օղին: Նա քանիցս ախորժակով շարժում է իւր կապտած շրթունքները, փակում է կարմրած աչքերը և կրկին խմում: Գիզօն անտուն, անտէր մի մարդ է, ոչ ոք չգիտէ, ո՞րտեղից է նա: Ահա քանի տարի է, ինչպէս նա Ա. գիւղումն է. նա ամառները գիշերում է Ասուուծոյ պատի, այսինքն բաց երկնքի տակ, դնելով գլուխը մի քարի վերայ: Իսկ ձմեռները, ձմեռները նա անց է կացնում օղևտան մէջ

իւր ժամանակը և դրա փոխարէն անուժ է այս և այն ծառայութիւնները «ղաբաղչի» Ասուատուրի մօտ: Աստուծոց այդպէս է ապրում Գիզօն, անբիւ է նա այլապէս, թէ ոչ—նա չգիտէ անգամ:

Ահա և կուգ Դանիէլը, դա բնիկ Ա—կցի է, ամենքը յիշում են, թէ ինչպիսի կարողութեան տէր մարդ էր դա ժամանակով: Այժմ նա ոչինչ չունի, բացի մեծ, միշտ քաղցած ու ծարաւ բնտանիքից: Սա էլ սովորական հիւրերից մէկն է: Նա ճանաչում է Գիզօյին, Գիզօն էլ նրան: Դանիէլը մօտ 55 տարեկան մարդ է, նա խմում է լուռ ու մունջ, խմում է շատ, բայց շուտ չէ հարբում: Նա չէ սիրում խօսել, ծիծաղել: նա կրթէք չէ ժպտում: նրա դէմքը միշտ մուսլ և խոժոռուած է: Այդպէս չէ Գիզօն, նա շատ շուտ է հարբում: նրա կանգնածքը թոյլ է, օղոն գորրչկները իսկոյն ապրում են նրա վերայ, թմրեցնում են, և նա սկսում է խօսել, հրհրալ վիճել: նա սկսում է պատմել ամենքին իւր անցեալը, պատմում է զանազան ծիծաղաշարժ դէպքեր, անցքեր, կրկին խմում է, սկսում է համբուրել ամենքին, մերթ հայհոյում է աղաբաղչի Ասուատուրին, մերթ գովում և վերջի վերջոյ սկսում է լալ լալ բարձրաձայն: Այսպէս է Գիզօն: Բայց երկու հակառակ բնաւորութիւնները կրկին բարեկամներ են և սիրում են միմեանց, երկուսն էլ չնայելով այն ահագին զանազանութեան, որ կար դրանց մէջ, վերջի վերջոյ եկել են օղետան դուռը և այստեղ թաղում են իրենց ցաւերը, վշտերը, յոյսերը և անցեալը:

Այդ օրն էլ Ասուատուրի մօտ կային շատ հիւրեր: Խօսակցութիւն, ծիծաղ, հայհոյանք լսվում էր ամեն կողմից, երբ օղետան դուռը բացուեցաւ և ներս մտաւ Հասօն: Նորան հեռուում էր Կարօն, Հասօյի ընկերը և դրացին: Անձրերը թրջել էր նրանց: Նոքա մտեցան մառուող բուխարուն: Հիւրերը դարձրին իրենց երեսները նրանց կողմը: Հասօն և Կարօն շատ քիչ էին լինում Ասուատուրի մօտ:

Մի շեշտից, պատուիրեց Հասօն և, Հանելով իւր թաց քօջօղը, սկսեց լափտալ նրան: «Ինչու ես չեմ գիտում, որ Գիզօն, Այդդ կուգը, սիւ է, դարձաւ նրան Կարօն: — Ո՞րը: — Մայրս, որ քունջումը նստած է ինչ ժամանակով ամենահարուստն էր, մեր գիւղում: Մի օր ընկնէ խեղճը Սազօյի ձեռք, մտաւ պարտքերի մէջ և ահա մեւրացիան է այժմ: — Տեսնեմ, քանի-քանի այճալիսներին զոհել է այդ անիծածը, — նկատեց Հասօն:

— Էհ, դրա արարքը վերջ չունի: — Ուրիմն, եկող շաբաթ նոռուիկի հարսանիքն է: — Բաս, Հաննաք, եմ անում: Եկա՛ք իմացայ: — Հասօն ոչինչ չպատասխանեց, միայն նրա երեսի դոյնը փոխուեց, նա լուռ նայեց Կարօյի կողմը, և միանգամից դարձաւ տակեց իւր բաժակը: — Ուրիմն, անջիկը փախաւ էլի ձեռիցս, — և նա ծիծաղեց: — Փախա՞ւ, ինչպէ՞ս: — Բաս, Սազօն անաւ: — Մի տար էլի: — Ո՞նց թէ չտամ: — Հինց անջնպէս: — Փախցնե՛մ: — Ինչպէս ուզում ես: — Կինացրո՛ւ Հասօ-՛ջան, մանր ընես ուրախ: — Մի րոպէ անցաւ լուռութեան մէջ: — Ախր դժուար է, — նկատեց Հասօն: — Ի՞նչ դժուար բան կայ: Կտրի՛ճ չես արի՞նք մի տար: — Ո՞նց թէ չտամ: — Էհ, եղբայր, անջիկը սիրում է քեզ—պրծաւ ու դնաց: Արի այս գիշեր փախցնենք ու տանենք հարեան գիւղը, թրքերի թաղը, այստեղ կրճնալք մի քանի օր, յետոյ էլ...

— Զէ, չէ,—ընդհատեց նրա խօսքը Հասօն,—փախցնել, կորել Նուռիկի անունը, նամուար, չէ, ես չեմ ուզում:

— Ծաղեր ձեռներդ ու նայիր, թէ ոնց Սազօն Նուռիկի տէրը կրդառնայ—և Կարօն հեղնօրէն ծիծաղեց:

— Մի ծիծաղեր, Կարօ, ես ինքս էլ չգիտեմ, ինչ եմ խօսում, ես տանջվում եմ:—Օղու երրորդ բաժակը նոյնպէս դարտակ էր արդէն:

— Ինչու եմ ծիծաղում, հէր օրհնած, ասում եմ փախցօ՛ւ:

— Զէ, չէ:

— Է՛հ, քո բանն է, ախպէր, ոնց գիտես:

Եւ նոքա լռեցին: Հասօն ընկաւ մտատանջութեան մէջ: Այսօր վաղը Նուռիկը կրդառնայ ուրիշն կիներ, Նուռիկը, նրա Նուռիկը. Եւ ի՞նչ կարող է անել Հասօն. ոչինչ: Սազօն հարուստ է և իշխում է ամենքի վերայ. իսկ Հասօն, նա զրոյ է: Բայց ոչ, Հասօն կարող է մի կերպ դրստել բանը. Ա՛յ Կարօն խրատ է տալիս փախցնել, փախցնել բռնի. ի հարկէ Նուռիկի անունը կրկտարուի, բայց ի՞նչ արած ախր. Եւ Հասօյի հայեացքը ընկաւ դարտակ շէշն վերայ: Նա նայեց իւր շուրջը, նայեց Կարօյին և յանկարծ նա ինքը և Կարօն, և օղետունը և այդ կիսահարբած հիւրերը և կարգին դարսած շէշերը սարսափելի զոլուելի թուեցին նրան: Նա, որի օգնութեանը կարելի է, որ կարօտ է Նուռիկը, նստած գինետնում պարսպ անց է կացնում իւր ժամերը. ամօ՛թ, ամօ՛թ... Եւ Հասօն յանկարծ վեր կացաւ տեղից:

— Է՛յ, ո՛ւր ես շտապում, կաց, մէկն էլ ես մեծարեմ,— նկատեց Կարօն:

— Զէ, չէ. գրուես է ցաւում,—և նա շտապով դուրս եկաւ օղեանից: Կարօն հետեւեց նրան:

— Նորերից են,—նկատեց Գիգօն,—է՛յ, Ասուլատուր, է՛յ, սրբազան, էս քո նոր ընծաներն են: Բարով վայելիս:

Եւ նա պինդ ծիծաղեց:

Ամբօխը հրհռաց Գիգօյի սրախօսութեանը:

X.

Խոր քնով քնած է Ղ. գիւղը:

Գիշերուայ պարզ, կապուտակ երկնակամարում հանգիստ լողում է լուսնեակը և ամեն ինչ բնութեան մէջ ներկում է մեղմ կաթնագոյն լուսով: Նրա լոյսը ընկնում է տների տափարակ տանիքների վերայ, խաղում է հովիտներում, ձորերում, լայնածաւալ, համարեա մերկ դաշտերում, խաղում է Ֆանտաստիկական ստուերներով ծառերի սաղարթներում, ընկնում է գիւղական խարխուլ եկեղեցու քարաչէն գմբէթի վերայ և ցոլացնում է նրան պսպղուն փայլերով:

Երբեմն երբեմն միայն գիշերուայ լուսութեան մէջ լսվում է քնաթաթախ շների հասուկտիւր հաչոցը և աքաղաղների երկարատե ձայնը: Գիւղի մօտակայ լճակում անընդհատ կռնչում են գորտերը. զեփիւռը մեղմ հոսանքով անցնում է լճակի վերայով և շոյում է նրա հանգիստ, խաղաղ մակերևոյթը. կանաչ եղէգնի միջեց յանկարծ թռչում է զարթնած վայրենի բազը և իւր թևերի շվշվոցով ընդհատում է գիշերուայ խոր լուսութիւնը:

Այն նեղ, զառիվայր փողոցով, ուր ապրում էր Հասօն, գնում է մի մարդ. նա գիտամաճք անցնում է այնպիսի տեղերով, ուր չէ ընկել լուսնի լոյսը. նա գնում է պատերի մօտով և թաղնվում է ստուերում. նա ստէպ ստէպ կանգ է առնում և յետ նայում. այդ մարդը—Հասօն է:

Նա մօտենում է մի տան պատշգամբի և երկար սուլում է: Նա բարձրանում է պատի վերայ, զգոյշ դիտում է իւր շուրջը և իջնում է բակը. նա կանգ է առնում պատի ստուերի մէջ և կրկին սուլում է. տան փոքրիկ դուռը, որ նստում է գէպի բակը, կամաց բացվում է և այնտեղեց դուրս է դալիս մի մարդ, փաթաթուած սպիտակ շորերով. դա Նուռիկն է:

— Հասօ, Հասօ դ՞ու ես,—լսվում է նրա շոյոց:

— Սուռիկ,— միայն պատասխանում է Հասուն:
 — Ինչո՞ւ ուշացար. կարծեցի, թէ չես դալու:
 — Ես, չգամ. ինչն էս ասում, Սուռիկ:
 Եւ Հասուն մօտեցրեց իրեն Սուռիկին և սկսեց շշիշ նրա արձակուած մազերը:
 — Ուրեմն դու... դու մարդո՞ւ ես գնում:
 — Չէ, Հասո. ինձ տալիս են... զօռօվ:
 — Ասա՛, որ չես ուզում նրան:
 — Ո՞ւմ ես ասում, էլ լսող չկայ:
 Եւ Սուռիկը տխրազին կուացրեց իւր գլուխը. նրա խիտ մազերը իբրև օձիկներ փաթաթեցին նրա մերկ պարանոցը և մարմարնեայ կուրծքը:
 — Իսկ մայրդ,— հարցրեց Հասուն:
 — Է՛հ... հառաչեց Սուռիկը,— նա հօրս բերնից է խօսում. նա վախեցաւ, երբ ասացի, թէ քեզ եմ ուզում:
 — Ուզում են բաժանել էլի մեզ:
 Սուռիկը ոչինչ չպատասխանեց:
 Բակում հաչեց շունը:
 Սուռիկը վախեցած նայեց յետ:
 Բակում ոչ ոք չկար:
 Նորա քաշուեցան պատի տակ:
 — Քո մարդը Սագօն է լինելու էլի,— կրկին հարցրեց Հասուն: Սուռիկը կրկին մնաց լուռ:
 — Բայց կրգաս ինձ հետ
 — Ինչպէ՛ս, փախչել...
 — Հա՛, գիւղի ծայրում Կարօն սպասում է մեզ. կրգաս, ասա:— Սուռիկը կարծես մունջ լինէր: Սյդ ըոպէին նա գտնու վում էր տարակուսանքի մէջ, երկու հակառակ ուժեր մրցում էին միմեանց հետ. մէկը ասում էր— գնա՛ քո ընտրածիդ, այնտեղ է զրախտ, երջանկութիւն, սէր և բազդ. իսկ միւսը անդադար փափսում էր— փախչել հայրական օջախից, մասխարանջ լինել, մի մատ մե՞զը դառնալ խալիխ բերնում...

Ինչպէս կրնայէն յետոյ խալիխ աչքին... Իսկ ծնողքդ... նորա կրմեռնեն վշտից և ամօթից. դու, որին այդպէս սիրում են նորա, մի՞թէ դու ապերախտ կրգանուես նոցա առաջ: Չէ, չէ. իսկ եթէ սիրում են, ապա ինչո՞ւ, ինչո՞ւ տալիս են քեզ այդ Սագոյին,— սկսում էր կրկին խօսել առաջին ձայնը և խեղճ Սուռիկը երկբայում էր:
 — Ասա՛, համաձայն ես:
 — Ո՞ւր կ'երթանք:
 — Ո՞ւր. Խաղանլու դիւղի թրքերի մօտ, այնտեղ ես ինձ բարեկամներ ունեմ, մեզ կըպահեն:
 Սուռիկը ընկաւ մտառանջութեան մէջ:
 — Չէ, Հասո, ես չեմ փախչել. իմ նամուսս թանկ է ինձ համար:
 — Ձե՛ս ուզում էլի,— հարցրեց հեգնօրէն Հասուն:
 Սյդ ձայնը սթափեցրեց Սուռիկին:
 — Չէ, հոգիս յօժար է, Հասո, բայց... ես չեմ կարող:
 — Է՛հ, լաւ, լաւ. մնաս բարև, Սուռիկ, մենք էլ չենք տեսնուիլ:
 — Ինչո՞ւ, դու գնում ես:
 — Հա՛, գնում եմ հայրենիք:
 Սուռիկը լռեց: Սյդ ըոպէին նրա հոգեկան պատերազմը վերջացաւ. այն զսպող, խելքի ու մտքի ձայնը լռել էր, խօսում էին միայն կիրքն ու զգացմունքը:
 Հասուն կամաց կամաց հեռանում էր նրանից: Նա չտուեց անգամ իւր վերջին հրաժարականը. նա իրեն խաբուած, անպատուած էր համարում: Եւ ո՞վ էր խաբողը, նրա Սուռիկը, նրա սիրելի Սուռիկը:
 — Հասո, կաց, Հասո,— աղերսազին կոչեց Սուռիկը:
 — Ել ի՛նչ, ամեն բան վերջացաւ,— նկատեց նա դառնազին:
 — Մնա՛ս բարեաւ:
 Եւ Սուռիկի ձեռները փաթաթուեցին Հասոյի վզով:

— Հասօ, ի՛մ անգին, ի՛մ աչքի լոյս Հասօ...
 — Թո՛ղ զնամ: Կարօն սպասում է:
 — Գնա՛ս, չէ՛, չէ՛, Հասօ. ինձ էլ տար, գալիս եմ, —
 շնջեց Նուռիկը ու ժապատաւ:
 — Ի՞նչ. Նուռիկ, դու գալիս ես հետս:
 Նուռիկը իսկոյն չպատասխանեց:
 — Զէ՛, չէ՛, զնա՛, Հասօ, զնա՛ մենակ, — միթմնթաց նա
 մի րոպէից:
 Եւ Հասօն դանդաղ հեռացաւ:
 Նուռիկը մնաց կանգնած սօսկնու տակ. նա անդօր յին-
 ուեցաւ ծառին և սկսեց խաչակնքել հեռացող Հասօյին:
 Այդ րոպէին մի միտք ծագեցաւ նրա ուղեղում.
 Իսկ եթէ, եթէ նա գնում է իրան սպանելու: — Հասօ,
 Հասօ, — բացականչեց նա:
 Իսկ Հասօն հեռու էր: Նա լսեց Նուռիկի ձայնը, բայց
 յետ չնայեց:
 — Հասօ, Հասօ...
 Իսկ Հասօն արդէն ցանկի վերայ էր: Նա այնտեղեց տեսաւ
 վերջին անգամ իւր Նուռիկին, ծանր կերպով ար քաշեց և
 արտասուքի երկու կաթիլ ցորացին այդ հսկայի աչքերում:
 Հասօն լալիս էր. նա ողբում էր իւր երջանիկ անցեալը, իւր
 ոսկի երազները: Նա իջաւ ցանկից փողոց: Այնտեղ Կարօն
 սպասում էր, նստած մի ձիու վերայ և միւսի սանձը բռնած:
 Հասօն լուռ հեծաւ ձին և ուժգին մտրակեց նրան, կար-
 ծես, մեղաւորը անխօս կենդանին լինէր:
 — Ի՞նչ է, չեկա՛ւ, — հարցրեց Կահօն:
 Հասօն ոչինչ չպատասխանեց: Նա կրկին մտրակեց ձիուն
 և անհետացաւ գիշերուայ մթութեան մէջ:
 Կարօն հետևեց նրան:

XI.

Ամբողջ Ա. զիւղը գտնվում էր մի անսովոր շարժողու-
 թեան մէջ. ամեն տեղ նկատվում էր մի տեսակ իրարան-
 ցումն և ժիր կեանք: Եկեղեցու զանգակները ուրախ ուրախ
 հնչում էին և պատարագի հրաւիրում: Նրանց ձայնը զիւղեց
 շատ հեռու էր տարածվում: Ամենքը զիւղում պատրաստ-
 վում էին մի ինչ որ հանդէսի, դաբաղջի Ասուատուրը վա-
 ղուց բացել էր իւր կրպակ-շերտիսանան և բարձում էր
 սայլի վերայ մի տիկ օղի:

— Ենորհաւոր ընի, բաղբաւոր լինեն, աղա, — նկատեց
 նա, ցածր գրուլ տալով:

Ասուատուրի առաջը կանգնածը ինքը ուէն էր:

Արբած Գիզօն նոյնպէս այդտեղ էր: Նա քծնելով հե-
 ւում էր ուէսին:

— Աղա-ջան, բարի սհաթի:

Ռէսը շարտեց գետին մի արծաթ փող:

— Ծերօն, տար տուն օղին, ես կըզնամ եկեղեցի, շու-
 տով կըսկսուի, — նկատեց ուէսը:

Եւ իրաւ, ժողովուրդը խումբ խումբ դիմում էր եկեղեցի.
 կանայք, նորահարսներ, տղայ և աղջիկ, — այդ ամենքը
 ցանկանում էին ներկայ լինել Նուռիկի պսակադրութեան
 հանդիսին:

Ահա հեռուից երեւեց և հարսանեաց յուղարկաւորու-
 թիւնը: Առաջեց գնում էին զուռնայիները, նրանց հետևում
 էր մի խումբ երիտասարդներ, յետոյ հարսն ու փեսան,
 շրջապատուած ստուար ամբոխով և յուղարկաւորութեան
 վերջում հարիւրաւոր մեծ ու փոքրիկ երեխաներ, որոնց
 ճիչը և հրհռոցը ծածկում էր ամեն ինչ: Առաջաւորները
 անդադար հրացան ու ատրճանակ էին արձակում:

Հրապարակում, եկեղեցու մօտ, սպասում էր ծերունի-
 ների հետ նորապսակներին կնքահայրը:

Հանդէսը մօտեցաւ եկեղեցու բակին:

Փեսայ-Սագօն, ըստ երևոյթին, ուրախ էր. լայն ժպիտը փռուել էր նրա իւզայի երեսին և աւելի ևս այլանդակում էր այդ ազեղ երեսը:

Նուռիկի դէմքը անգոյն էր, նա ցած էր թողել իւր սև, զլորակ, արտասուքից կարմրած աչքերը և դանդաղ, համարեա մեքենայաբար շարժվում էր ամբոխի միջով: Երբեմն երբեմն միայն նա վախով անհանգիստ նայում էր դէս ու դէն և կրկին տխուր կռայցնում իւր գլուխը: Երևում էր, որ նրա շրջմովի հայեացքը որոնում էր մեկին ամբոխի մէջ:

Իսկ այդ մէկը, Հասօն, չկար: Նա չէր գիշերել անդամ Ղ. գիւղում: Նա և Կարօն քշել էին իրենց ձիերը մօտակայ թրքաբնակ գիւղը, մի ժամ մնացել էին այնտեղ և լուսաբացին մտել էին անտառ:

— Հանդէսը դանդաղ մտաւ եկեղեցի:

Տէր Պօղոսը փառաւոր զգեստաւորուած սկսեց պսակը:

Ղ. գիւղում վաղուց գոյութիւն ունէր մի հինաւուրց սովորութիւն. նորապսակները եկեղեցուց ուղղակի գնում էին մօտակայ Խաչ-քարը, որ գտնվում էր անտառի սկզբում և այնտեղ փեսան ժողովրդի առաջ մատաղ էր անում:

Ինքը Խաչ-քարը, որ մի սպիտակ, սրբատաշ և արդէն մաշուած տառազրութիւններով խաչաձև քար էր, գտնվում էր քարանձաւի մէջ, որի վերին մասը, առաստաղը, ուղղակի բարձրանալով դէպի վեր, կաղմում էր մի խոր, մութ անդունդի պատը: Ոչ ոք չէր մտել այդ անդունդը:

Գիւղում պատմում էին, որ գիշերները այնտեղից դուրս են գալիս երեք ուրուական և շրջում անտառում: Աւանդութիւնը աւելացնում էր, որ այդ երեք մեռած թուրքեղբարց հոգիներ են, որոնք սպանել են միմեանց մի կնոջ համար: Սյդ անդունդի մօտ էր և Խաչ-քարը: Անտառը այստեղ աւելի խիտ էր և համարեա անանցանելի. հսկայա-

կան, դարևոր ծառերը մօտ մօտ կուտակուել էին և վայրի բաղնիքը պատել էր նըննց արմասն ու ճիւղերը: Պսակից յետոյ Հանդէսը սովորութեան համեմատ եկաւ Խաչ-քարի մօտ:

Սագօն Հանեց իւր խանչալը, կռացաւ և սկսեց մորթել գառին: Սյդ լուպէին քարանձաւի վերևում երևեցաւ մի ձիաւոր. սև նոճիգը անհանգիստ խաղում էր նրա տակին: Ոչ ոք չնկատեց նրան: Զիաւորի երեսը կիսով չափ ծածկած էր սև ետինջու ծայրով: Նա մօտեցաւ քարանձաւի մուտքին: Նրա առաջ կատարվում էր զոհաբերութիւնը և նրա ոտների տակ կռացել էր փեսան: Սև ձին յանկարծ խրխնջաց:

Ամբոխը նայեց դէպի վեր:

— Սագօ, — որոտաց անտառում ձիաւորի ձայնը, — Սագօ, դու խլեցիր ինձանից իմ ուզածը, իմ Նուռիկիս... Այ, ստացիր փոխարէնը: — Զիաւորը բարձրացրեց հրացանը, արձակեց, և Սագօն խուլ հառաչանքով գլորուեց դեմնին: Ամբոխը մնաց շուարած, քարացած:

Երբ նա ուշքի եկաւ, ձիաւորը անհետացել էր արդէն. հեռուից, անտառի խորքից լսվում էր նրա ձիւ սմբակների տրոփիւնը: Նրան հետևում էր մի ուրիշ ձիաւոր. երկուսն էլ հագնուած էին լեռնական քրդերի պէս:

— Փեսան... փեսան... մեռնում է, — ճչաց մէկը:

Ամբոխը շարժուեց:

— Զճւր, Զճւր...

— Ո՞վ էր, ասացէք, ո՞վ էր, — կատաղում էր ուէսը:

— Զիաւորներ... բռնեցէք, բռնեցէք...

— Նոքա մտան անտառը, այժմ հնար չկայ:

— Բայց ո՞վ էր ախր, ո՞վ, — գոռում էր տէրը Պօղոսը:

Ամբոխին մօտեցաւ կուղ Դանիէլը:

— Հը, տղերք, ի՞նչ կայ, — հարցրեց նա:

— Զտեսա՞ր, սպանեցին, փեսին սպանեցին:

— Հա՛, հա՛, հա՛, Սագօյին... Էդպէս էլ արդար դատաստան, — հրհուաց Դանիէլը:

Նա հարբած էր: Նրա աչքերը ցոլացին ներքին բաւակա- նութեամբ: Նրան աղքատացնողը, նրա անհաշտ թշնամին իբրև սառն դիակ փռուած է նրա ոտների տակ:

— Հեռացրէ՛ք դրան, — գոռաց ուսուցիչը:

Դանիէլին հեռացրին:

— Բայց ո՞վ էր այդ ձիաւորը, — հազար ու մէկ անգամ հարցնում էր ամբոխը:

Ոչ ոք չէր ճանաչել սպանողին:

— Քրդերը կամ թքերը կըլինեն, — նկատեց մէկը:

— Քրդերը... Հա... Հա... Հա... էդ խելօքին տեսէ՛ք, — ծիծաղեց կողմ Դանիէլը, նորից մօտենալով ամբոխին, — Հաս- սօն է սպանողը, է՛յ, խելօք Դաւիթներ, Հասօն...

— Հասօն, — կրկնեց դարմացած ամբոխը:

— Հա, Հասօն, հո՞վիւ Հասօն, — շարունակեց Դանիէլը: — Բաս, նրա ձեռքին մատաղ, բաս ինչո՞ւ խից ուրիշ ու- դածը... այ շանաստակ, — և նա թքեց մեռածի երեսին:

Նուռիկը այդ միջոցին ուշաթափուել էր զարհուրելի տե- սարանից: Կամաց կամաց, ամբոխը ցրուեց: Սազօյի դիակը բարձեցին ձիու վերայ և տարին դիւղ:

— Ա՛յ անիծած է այս տեղը... Բաս մեր պապերը սո՞ւտ էին ասում, — նկատեց թքելով երեք անգամ և շուտ շուտ խաչակնքելով իւր երեսը մի պառաւ կին, եւ նա ոսկրուտ ձեռով ցոյց տուեց անդնդի կողմը: Տէր Պօղոսը դեռ մնացել էր կանգնած սպանութեան տեղում: Նա մոռացել էր ան- դամ հանել իւր շուրջառը:

Տատանուելով մօտեցաւ նրան կողմ Դանիէլը և ասաց. — Է՛յ, տէրտէր-ջան, շուրջառդ հիմի շուռ տուր, մե- ուել ունես, շտահդ պի՛նդ պահիր, էլ վաշխառու Սազօն չկայ: Խեղճ Դանիէլը խմում է նրա հոգուն, որ շուտով գեհնկնին արժանանայ ու սատանայի փայ դառնայ... Է՛յ, Սազօ, Սազօ, հը, զրկեցիր ինձ, տես, քեզ էլ շանաստակ արին, օխո՞յ, ա- նունիդ մեռնեմ, Հասօ-ջան, էդքան էլ արդար դատաստան:

Եւ Դանիէլը սաստեց օդում իւր դողացող ձեռով: Վեր- ջապէս տէր Պօղոսն էլ թողեց քարանձաւը և հեռացաւ:

Սյնտեղ մնաց միայն կողմ Դանիէլը և սկսեց անկապ խօ- սել, հրհռալ նա ուրախ էր. Սազօն մեռած էր, սպանուած էր: Քարանձաւի յատակի վերայ նշմարվում էին արեան բծեր. այդտեղ ընկած էր և Նուռիկի կրծքից մի սպիտակ ծաղիկ արեան կաթիլը թրջել էր այդ ծաղիկ թերթիկները:

Սնցան տարիներ:

Հասօն էլ չերևաց Ղ. դիւղում: Այդ օրից ոչ ոք չէր տե- սել նրան: Նուռիկը մի տարուց գնաց մարդու նա այժմն ընտանիքի մայր է, ունի զաւակներ և երջանիկ է: Երբեմն երբեմն նա յիշում է իւր անցեալը. նա գիտէ, որ Սազօյին սպանողներ Հասօն և Կարօն էին. նա պատմում է այդ անցքը, իբրև հեքիաթ, իւր փոքրիկ երեխաներին:

Հասօյի մայրը կարողացաւ տանել իւր կսկիծին: Հասօն կորաւ և այն վերջին կապը, որ կապում էր խեղճ Ոսկե- հատին կեանքի հետ, կտրուեց:

Էլ ի՞նչի համար էր ապրում պառաւ Ոսկեհատը: Նա մեռաւ.....

XII.

Ղ. — քիսի դաշտավայրի անկիւնում, որ կազմում է Թրքաստանի սահմանակից նահանգներից մէկը, գտնվում էին մի հին ամրոցի աւերակներ: Այդ ամրոցը շինած է սարի զլխին և շրջապատուած խիտ, դարևոր անտառով, որի միջեց երևում է միայն մզկիթի երկար, կարծես, օղեղէն աշտարակը: Այդ աւերակները իրենց ամայի տեսքով սարսափ էին ձգում հազուադիւրս ճանապարհորդի վերայ: Ժողովուրդը մոռթ, սև գոյներով էր ներկում այդ ամայի ամրոցի անցեալի տխուր պատմութիւնը. զարհուրելի ոճրագործութիւնների տեսա- րան էր եղած այդ ամրոցը, արիւնը սրսկել էր նրա սրբա-

4*

տաշ քարէ պատերը և յատակը: Այժմն այդ ամրոցը թողած է: ոչ ոք չէ բնակվում նրանում: Ժամանակով գեղեցիկ պատերը քանդուել են, փուլ են եկել, և կամարակապ անցքերի սիւները փշուրուել են: Իսկ վայրի կանաչը և տատապտատ մացառները առատ բուսել են ամրոցի խարխուլ աւերակներում, և բաղեղը կաշիով մամուսպատ պատերին բարձրանում է դէպի վեր:

Ամրոցի ամացի և լայնարձակ սրահներում և անցքերում տիրում է մի աղօտ լոյս, որ հեռաւոր անկիւններում փոխվում է լիակատար մթութեան: Գերիզմանական լուսթեան մէջ կրբեմն-կրբեմն լավում է բուռի անախորժ, երկարատե ձայնը, և նրա աչքերը, իբրև փոստորային կրակներ, ցրում են մշտական մթութեան մէջ:

Տխուր ցած են նայում ամրոցի աւերակները իրենց գոռոզ բարձրութիւնից: Առսինը բարձանալով երկնակամարում շեշտակի սփռում է իւր ճառագայթները ամրոցի զխաւոր մուտքի մէջ և շարժուն, Ֆանտաստիկական ստուերներով խաղում է խոնաւ, ժամանակից կանաչած, բորբոսնած պատերի վերայ: Աէս գիշեր է:

Դաշտային լուսթեան մէջ յայնի լավում է ձիան ամբակների տրոփիւնը. ձին վազում է դէպի ամրոցը: Ահա բլրի հտեկից երևեց մի ձիաւոր. նա շտապով ուղղեորուեցաւ դէպի ամրոցի զխաւոր մուտքը, իջաւ ձիուց և, կապելով նորան մօտակայ ծառից, հաստատ քայլերով ներս մտաւ: Երևում էր, որ ամացի ամրոցը լաւ ծանօթ էր նրան. նա վառեց պատի արանքում դրած ճրագը. իսկ վախեցած բուն ծանր շարժելով իւր թևերը թռչում է կիսաքանդ սիւնից և հեռանում մութ անկիւնը:

— Աչինչ այսօր լաւ կրճաշենք, որսը վատ չէր, — նկատեց ինքն իրեն նորեկը և, հանելով իւր երկար սև հափնջին, փռեց գետնին, մի կողմ դրեց հրացանը և սկսեց հաւաքել ծառի չորացած ճիւղերը: Երիտասարդի հագուստը քրդական էր:

— Այսօր նա ուրախ կը լինի, ինքը դեռ չգիտէ, որ որսը մեր ձեռքումն է, — նկատեց նա մի քանի ըրպէից և վառեց խարոյկը:

Հրեղէն բոցը սկսեց լափել ծառի չոր ծղնօտները. նա լեզում է սեւացած ոստերը, ճրթճոթացնում է և թողնելով ամեն կողմ ցայտող կայծեր՝ երկար, սրածայր լեզուներով բարձանում է դէպի վեր: Խարոյկի լոյսը երերուն ստուերներով խաղում է ամացի ամրոցի պատերի վերայ և ներկում է նրանց մի կարմիր, բոցավառ գոյնով:

— Ինչու են ուշանում մերոնք, — հարցրեց ինքն իրեն երիտասարդը և մօտեցաւ ամրոցի մուտքին:

— Նա էլ դեռ չկայ, — աւելացրեց նա:

Յանկարծ գիշերուայ լուսթեան մէջ լուսեցաւ բուռի անախորժ ձայնը: Երիտասարդը մտիկ տուեց և մի ըրպէից պատասխանեց սուլելով: Հեռուում նշմարուեցան մի քանի ստուերներ և ամրոցի մուտքին մօտեցան մօտ քսան ձիաւոր: Նոքա լուռ ու մունջ իջան ձիերից, մտան ամրոցի ներքին յարկը: Նոցա հետ կային երկու ձի և ոտները կապկպած մարդիկ. դոքա քրդեր էին:

— Ռւր է նա, — հարցրեց խմբի միջեց մէկը:

— Դեռ չէ եկել. երեկուանից չեմ տեսել նրան, — պատասխանեց նա, որ եկել էր ամենից առաջ:

Խօսում էին հայերէն:

Նորեկներից ամեն մէկը հագնուած էր իբրև լեռնական քուրդ և ոտից մինչ և գլուխ զինուած էր:

— Հսկեցէք սրանց, թող ինքը դաց և յիտոյ արդէն...

Խօսողը զվերջացրեց իւր խօսքը և մօտենալով խարոյկին սկսեց տաքացնել իւր ձեռները: Նա կը լինէր մօտ 28 կամ 30 տարեկան, բարձրահասակ, սևամորթ և ուժեղ: Երևում էր, որ նա իւր կեանքը անց է կացրել բնութեան ծոցում. նրա արևառ երեսը, մեծ, սև, կոշա ձեռները ցոյց էին տալիս, որ նա ծանօթ է Ֆիզիքական դժուար աշխատանքին, — այդ երկ-

տասարգը մեզ ծանօթ Կարօն էր: Այն օրից, երբ Հասօն սպանեց Սագոյին Խաչ-քարի մօտ և անհետացաւ Ղ. զիւղեց, այն օրից Կարօն միշտ հետեւել էր նրան:

— Լաւ հսկեցէ՛ք զբանց,— կրկնեց իւր պատուէրը Կարօն և ինքը փռուելով գետնին, սկսեց զիտել խարոյկի բոցի վազվզող ստուերները:

Խուճբը լուռ շարուեցաւ օթեանի անկիւններում և փրսփաւում էին: Մի քանի բոպէից ամբողջի զխաւոր մուտքում երևեց մի մարդ, հրացանը ուսին. նա դանդաղ մտաւ օթեանը: Խուճբը վեր կացաւ տեղեց և պուխ տուեց նրան. իսկ նորեկը, կարծես, չնկատեց այդ: Նա զլխակոր, մի ծանր մտատանջութեան մէջ անցաւ խմբի առաջով և անհետացաւ ամբողջի հեռաւոր մութ անցքերից մէկում:

— Նա ախուր է,— փսփսաց մէկը:

— Ոչինչ, կ'ուրախացնենք,— պատասխանեց Կարօն և վեր կենալով հետեւեց նորեկին:

Մի բոպէից նոքա վերադարձան մեծ սրահը:

— Ի՞նչ էս ասում, Կարօ, ե՛րբ և ո՞ւր,— հարցրեց նորեկը վրդովուած և միևնոյն ժամանակ ներքին բերկրութիւնից դողացող ձայնով:

— Այսօր, Ղազան— լուի մեծ ձանապահում կռիւր երկար տեւեց, մեզանից երկուսը ընկան:

— Ո՞վ:

— Ասլանը և Քոթոթը:

— Իսկ ո՞ւր է նա:

— Ահա,— և Կարօն ցոյց տուեց կաշկանդուածների վերայ: Իրանցից մէկին, որ մօտ 60 տարեկան մարդ էր, մօտեցրին նորեկին: Ահրջնի աչքերում ցոլաց կատաղի կիրքը:

— Ահրջապէս, — մրթմրթաց նա, — թողէ՛ք ինձ մենակ,— դարձաւ նա խմբին, — Կարօ, դու մնա:

Խուճբը ցրուեցաւ: Ամբողջում ախրեց խորին լուութիւն:

— Շնորհակալ եմ Քեզնից, Աստուած իմ, շնորհակալ

եմ,— և նորեկը բարձրացրեց իւր սև, գեղեցիկ աչքերը դէպի երկինք և մնաց մի բոպէ անշարժ: Սրտասուքի շեթը փայլեց նրա աչքերում:

— Բաւական է, Հասօ, բաւական. քուրդը տեսնում է:

— Իրաւ է,— նկատեց Հասօն և տուեց իւր դէմքին մի սառն արտայայտութիւն:

Նորեկը Հասօն էր, մեր վաղեմի ծանօթ Հասօն: Ահրջն տարինները նա անց էր կացրել Թրքաստանի լեռնապատ դաշտերում և անտառներում: Սագոյի սպանութիւնից յետոյ նա դուրս էր եկել Հասարակութիւնից և դարձել էր աւազակապետ: Նրա անունը տարածուել էր շրջակայքում: քրդերին և թրքերին նա սարսափ էր ազդում: Հասան բէյը (այդպէս էին կանչում նրան այստեղ) Հարուստների և երջանիկների ամենամահաշատ թշնամին էր, իսկ թշուառների և անբազդների ամենաջերմ պաշտպանը:

— Ախր, Կարօ,— դարձաւ նրան Հասօն,— ինձանից խլեցին իմ սերը, իմ հօրը, իմ քրոջս: Իսկ մայրս, ո՞ղջ է նա... Ո՞վ զիտէ, զուցէ դռնէ դուռ ման դալով, չոր հաց է մուրում: Եւ այս մարդը փշրեց իմ ընտանիքի կեանքը, նրա շնորհիւ փակուած է անհաւաստների հարեմում իմ Նոյեմզար քոյրս: Նա դեռ չզիտէ, թէ ով եմ ես. ինձ ամենքը կանչում են Հասան-բէյ, իսկ իմ աէս Մրտոյի որդի լինելը յայտնի է միայն քեզ: Եւ ահա զարկեց իմ ժամը. Աստուած լսեց ինձ, Կարօ: Երբ խուճբս յաջող ասպատակութիւնից յետոյ անհոգ ուրախանում էր, երբ երզն ու զինին թագաւորում էին նրանց շրջանում, ես հեռանում էի, ես առանձնանում էի. ինձ զղուելի էր թւում այդ, ես աղօթում էի, ես խնդրում էի, որ Աստուած լսէ ինձ և Նա լսեց: Ես ապրում էի այս վերջին տարիները միայն մի նպատակի համար, մի միտք միայն պաշարել էր իմ ուղեղը, իմ ամբողջ գոյութիւնը: Ծերուտի մօրս խօսքերը խորը դրոշմուել էին սրտումս... ես վրէժ էի փափագում, ես արիւն էի ուզում

արեան փոխարէն և ես Հասայ նպատակիս: Ես պարտական եմ քեզ այդ, Կարօ. այսօր, միայն այսօր ես երջանիկ եմ: Սյդ մարդը ձեռուսն է, նա ինձ է պատկանում, միայն ինձ: Եւ Հասօյի աչքերը ցոլացին մի վտօ, վայրի կրակով:

— Բակի՛ր դրան:

Մի րոպէից ծերունի քուրդը կանգնած էր աւազակաբերտի առաջ:

— Միրզա-բէյ, ճանաչո՞ւմ ես ինձ:

— Ես... ոչ... լսած եմ, թէ դո՛ւ Հասան բէյն ես:

— Հա՛, այստեղ ինձ այդպէս են կանչում: Իսկ իմ անունս Հասօ է:

— Դու Հայ ես, ուրեմն, — մի արհամարհական ձայնով նկատեց ծերունի քուրդը և հեզնական ժպիտը խաղաց նրա խորշոմած երեսին և շրթունքների նեղ ծալքերում:

— Հա՛, ես Հայ եմ, քո՛ւրդ, և քո բարեկամի որդին:

— Հայերը իմ բարեկամն չեն, — նկատեց ծերունին:

— Ձէ՛, մէկը կար. յիշո՞ւմ ես Մրտօյին:

Ծերունին դողաց ամբողջ մարմնով:

— Մրտօյի, Հ—չէն գիւղի ուէսի՛ն:

— Հա, որին դու սպանեցիր, քու՛րդ, անիծուած...

Վերջներ լուռ էր, ոչ մի խօսք, ոչ մի շարժում: Ես Հասկացաւ, որ իւր օրհասական ժամը հասել է, և նա սառնախրա գնում էր դէպի մահ:

— Ճանաչեցի՛ր այժմ, Միրզա-բէյ, — ծիծաղելով ասաց Հասօն:

Ծերունի քուրդը կրկին լուռ մնաց:

— Խօսի՛ր, խօսի՛ր, անիծուած, — աղաղակեց Հասօն: —

Խօսի՛ր, մտաբերո՞ւմ ես Մրտօյին, Նոյնմզարի՛ն. ո՞ւր է նա, ասա՛, ասա՛, անհաւատ շուն:

— Փառք Սլլահին, — միայն արասանեց քուրդը:

Եւ մի քանի հարուած իջան ծերունու արեգարդ գլխին. նրա «չալման» քակուեց և արծաթափայլ մաղերը բնկան ուսերին:

— Աստուած իմ, ահա նա ձեռուսն է, և իմ ներքին կրակս կրկին լափու՞մ է ինձ, կրկին ես չունեմ բաւականութիւն. անիծուած կեանք: Նուռի՛կ, Նուռի՛կ, այս բոլորը դու արիր, Նուռի՛կ: — Եւ Հասօն ծածկեց ձեռներով իւր երեսը և հեռացաւ ամրոցի մութ անկիւնը:

Կրկին ամրոցում տիրեց խորին լուռութիւն: Կարօն խաչած իւր ձեռները յենուել էր պատին և դիտում Միրզա-բէյին: Խարոցիկի ազօտ լոյսը սփռվում էր միայն իւր շուրջը, և կիսամութ ստուերը սքողել էր ամրոցի ներքնատուներ: Կարօն բերեց փայտ և նորից փառեց մարող խարոցիկը:

— Բայց նա ոչիտի մեռնի, — նկատեց ճնշուած ձայնով Հասօն և մօտեցաւ Կարոյին: — Կարօ, — շարունակեց նա վճռողարար. — այսօր լուսաբացին ես կրթողնեմ ձեզ և կրհեռանամ: Թէ ո՞ւր կրգնամ, ես չեմ կարող ասել... Սյս օրից ես ձեր աւազակապետը չեմ աւազակ էի ես առաջ. ո՞վ դիտէ... Ոսկին չէր ինձ հրապուրողը, ես հեռանում եմ ձեզանից համարեա ազքատ... Կուք կարող էք շարունակել ձեր ասպետակութիւնները և կամ հաշտուելով հասարակութեան հետ անցնել Հայաստան — այդ ձեր գործն է... —

— Բայց ո՞ւր ես գնում, Հասօ:

— Ո՛ւր, — չգիտեմ: մի հարցնիր ինձ, իմ կեանքս տանել է ինձ. ես, կարծես, անիծուած լինիմ, ես ոչ մի տեղ հանգիստ չունիմ...

— Հասօ, ինչէ՛ր ես խօսում:

— Իմ խօսքս խօսք է, Կարօ. վաղը ես կրբաժանուեմ ձեզանից, դու կրլնես իմբի առաջնորդը: Պաշտպանի՛ր թոյլին, հարստահարուածին, կոտորի՛ր, անխնայ կոտորի՛ր հարստահարողին... Հայերին ձեռք չտաք...

— Ձէ, Հասօ, ես կրգնամ քեզ հետ, — աղաչեց Կարօն:

— Պէտք չէ. վաղը դու ինձ արդէն չես տեսնիլ. իսկ այժմ թող ինձ մենակ և գնա՛, յայտնի՛ր իմբին իմ հրամանա՛: Կարօն մնացիկ էր սնշարժ:

— Գնահ, ես հրամայում եմ քեզ, — գորոաց Հասօն, — ես
զեռ ձեր իշխանն եմ... դուրս...:

Եւ Կարօն գլուխ տուեց Հասօյին և դուրս եկաւ ամրոցից:
Հասօն մօտեցաւ Միրզա-բէյին:

— Դու այս բուպէիս մեռնելու ես, եթէ ուզում ես
ապրել, ասահ, ասահ, սուր է քոյրս, սոյլ է նա:

— Թող լինի Ալլահի կամքը, մեծ է նրա զօրութիւնը,
զեառը:

— Թող լինի ուրեմն, — որոտաց Հասօյի ձայնը և նրա
ատրձանակի գնտակը կպաւ Միրզա-բէյի գանգին:

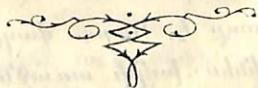
Սրիւնը սրսկուեց Հասօյի շորերի վերայ: Խուլ, խուլորտ
հեծկլտանքով փռուեց զեանին անշնչացած Միրզա-բէյը:

Հասօն գլխակոր, ատրձանակը ձեռին, կանգնած էր իւր
տեղում և գիտում մեռնողի երեսը: Գրտում սկսում էր
լուսանալ:

Խարոյկը մարել էր և ամրոցում տիրում էր խաւարը:
Երկար նայեց Հասօն Միրզա-բէյի սրուած, սառած երեսին,
ուր մահը դրել էր արդէն իւր կնիքը և դանդաղ երերերով
հեռացաւ զիակից: Ոչ ոք չտեսաւ, թէ ինչպէս նա դուրս
եկաւ ամրոցից և մտաւ մօտակայ անտառը:

Այդ օրից Հասօն կորաւ...

Գ. ՉՈՒԲԱՐ.

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊԵԿ.

428

2ր.

0014722

2013

« Ազգային գրադարան

NL0014722

